YAPIT

SAYI 6 AĞUSTOS/EYLÜL 1984

3	Yazı Kurulu	SUNUŞ
5	Feroz Ahmad	1914 - 1915 YILLARINDA İSTANBUL'DA HİNT MİLLİYETÇİ DEVRİMCİLERİ
17	Yılmaz Akyüz	FAİZ VE ENFLASYON ÜZERİNE
45	Oğuz Oyan	DIŞ TİCARETTE LİBERALLEŞMENİN TARİHSEL ÖĞRETİLERİ
70	Ayşe Trak	AZGELİŞMİŞ ÜLKE AYDINLARI VE GELİŞME SORUNU
		KİTAPLAR
83	Korkut Boratav	GÜNEY KORE «MODELİ» ÜZERİNE
87	Şevket Pamuk	İSTİKRAR PAKETİ Mİ, YAPI DEĞİŞİKLİĞİ Mİ?
91	Yakup Kepenek	İKTİSATTA AT OYNATMAK
94	Türker Alkan	ROGER GARAUDY İMAN PEŞİNDE

YAZARLAR HAKKINDA

Feroz AHMAD : Hindistan'da doğdu, Londra Üniversitesi'nde doktorasını aldı. **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945 - 1971)** ve **İttihat ve Terakki 1908 - 1914** adlı kitapları yayınlanmış bulunmaktadır.

Yılmaz AKYÜZ : A. Ü. S. B. F. ve University of East Angalia eski öğretim üyesi. 1980'de S. B. F.'de doçent. Kitapları : **Money and Inflation in Turkey, 1950 - 1965** (doktora tezi; 1973), **Sermaye, Bölüşüm, Büyüme** (1977, 1980), **Emek Değer Teorisi ve Nitelikli İşgücü Sorunu** (doçentlik tezi, 1980).

Oğuz OYAN : Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyesi. Paris - 1 Panthéon - Sorbonne Üniversitesi'nde 1978 yılında **Le Développement du capitalisme dans l'agriculture de Turquie** başlıklı tezi ile doktor oldu. **Bilim ve Sanat** ile **Yarın** dergilerinde çeşitli makaleleri yayımlanmıştır.

Ayşe TRAK : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi (Yar., Doç. Dr.); halen McGill Üniversitesi (Montreal, Kanada) Ekonomi Bölümünde öğretim üyesi.

Korkut BORATAV : A. Ü. S. B. F. eski öğretim üyesi, (Prof. Dr.) Kitapları : **Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı** (1966), **Türkiye'de Devletçilik** (1974, 1982), **Gelir Dağılımı** (1969, 1972, 1980), **Sosyalist Planlamada Gelişmeler** (1973, 1982), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm** (1980, 1981), **İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları** (1983).

Şevket PAMUK : A. Ü. S. B. F. eski öğretim üyesi. (Yar. Doç. Dr.) halen ABD'de Villanova Üniversitesi Ekonomi Bölümünde Asst. Prof. Mart 1984'te çıkan ilk kitabı **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820 - 1913)'ten önce, ODTÜ Gelişme Dergisi**'nin Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayıları'nda, **Toplum ve Bilim**'de, **The Journal of Economic History**'de, vb., makaleleri yayımlandı.

Yakup KEPENEK : ODTÜ İktisat Bölümü eski öğretim üyesi, 1981'de profesör. Yayımları : **Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı,** 1963 - 1973 (1977); (A. Aksoy, İ. Tekeli ve S. İlkin ile birlikte) **Türkiye'de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma** (1982); **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi** (1983). Y. Kepenek'in makaleleri çeşitli dergilerde yayımlanmıştır.

Türker ALKAN : A. Ü. S. B. F. eski öğretim üyesi. Siyasal toplumsallaşma, aydınlar ve siyasal gelişme, kadın - erkek eşitsizliği, saldırganlık ve önyargı konularında kitapları vardır. Çeşitli siyasal ve toplumsal konulardaki makaleleri bir çok yurt içi ve yurt dışı bilimsel dergilerde yayımlanmıştır.

Sunuş

Türkiye ve Hindistan, geçmişleri ve bugünleri; benzerlikleri ve ayrılıkları ile karşılaştırmalı analizler için sosyal bilimcilerin ilgisini daima çekecek iki büyük ve önemli ülkedir. Yapıt'ın *altıncı sayısı, bu türden bir analizin en yetkili isimlerinden biri olduğunda şüphe bulunmayan ve Türk okuyucusunun yakından tanıdığı Feroz Ahmad'ın, Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde ve başlangıcında Hint milliyetçi devrimcileriyle İttihatçılar arasındaki karmaşık ilişkileri sergileyen bir incelemesi ile başlıyor. Bu inceleme, milliyetçilik, İslâmcılık ve anti-emperyalizm akım ve anlayışlarının, gerek İttihatçılar, gerekse Hint devrimcileri bakımından ortaya çıkardığı çetin sorunlara ışık tutacak ilginç ipuçları da içermekte.*

IMF kökenli istikrar programlarının ve bunların 24 Ocak sonrasında Türkiye'de uygulanan varyantının önemli unsurlarından biri faiz politikasıdır. Hızlı enflasyon koşullarında reel bir faiz oranının gerçekleştirilmesini, gerek kaynak tahsisi, gerekse bölüşüm ölçütleri açısından zorunlu gören yaklaşım Türkiye'de —istikrar programının başka pekçok unsuruna karşı çıkanlar arasında dahi— yaygın bir kabul görmektedir. Yılmaz Akyüz'ün yazısı bu alandaki saplantıları temelinden sarsmayı amaçlıyor. Konuyu çağdaş parasal teorinin içsel mantığıyla irdelemeye başlayan Akyüz, serbest bir piyasa mekanizmasının enflasyon koşullarında negatif reel faize yol açabileceğini kuramsal olarak gösteriyor. Konunun bölüşüm boyutu ise, faiz geliri elde eden rantiyeler, borç alan kapitalistler ve işçilerden oluşan üç sınıflı bir modelle ortaya konuluyor ve faiz üzerinde kapitalistlerle rantiyeler arasında cereyan eden bölüşüm çekişmesinin reel ücretlere yansıtılarak (yani işçi sınıfının sırtından) çözüldüğü koşulları ortaya konuyor. Bu koşullar, Akyüz'ün gösterdiği gibi, Türkiye'nin halen içinde yaşadığı koşullardır. Akyüz'ün bu çalışmasının, para teori ve politikası ile uğraşan herkes ve bu arada resmî çevreler (ve onların gönüllü sözcüleri) için fevkalâde öğretici olacağına inanıyoruz.

24 Ocak sonrası istikrar programlarını bir «yapısal dönüşüm» programı olarak gösterenlerin önem verdikleri bir diğer aslî öge, dış ticaretin liberalleşmesidir. Bu liberalleşmenin olası sonuçları üzerindeki tartışmaya, Oğuz Oyan'ın makalesi XIX. yüzyıl Avrupa'sının ve özellikle Fransa'nın gümrük politikalarını değerlendirerek ışık tutuyor. Oyan, farklı gelişmişlik düzeylerinde bulunan XIX. yüzyılın «ileri» Avrupa ülkeleri arasında serbest ticaretçi potilikaların ne türden etkiler yarattığını sorguluyor. Yazarın gösterdiği gibi bu etki-

ler, Batı Avrupa'nın görece geri ülkelerinin esas olarak aleyhine sonuçlar vermiştir. Günümüzün «dışa açılma» tartışmaları için getirdiği bu ders dışında Oyan'ın çalışması doğrudan iktisat tarihi okuyucuları için de ilginç bilgiler ve savlar içermektedir.

Yapıt'ın *beşinci sayısında yayınlanan makalesi ile Ayşe Trak, «gelişme iktisadı»nı Batı kökenli kurucularından hareket ederek eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutmakta idi. Trak, bu sayımızda yayınladığımız ve öncekinin devamı niteliğindeki yazısı ile, gelişme iktisadına azgelişmiş ülkelerden yapılan katkıları değerlendiriyor. Bu değerlendirmenin ekseni Karaib'li A. Lewis ile Latin Amerika okulu üzerindedir. Trak, yazısının son kesiminde, gelişme yazınında 1970 sonrasında biçimlenen yeni eğilimleri de kuşbakışı gözden geçiriyor. Bu yeni eğilimler, Trak'ın belirttiği gibi, neoklasik ve Marxist kuramlar çevresinde kümeleniyor; ancak Batı ve Doğu'da gözlenmiş geleneksel sanayileşme biçimlerini dışlayarak kendisini tanımlayan bir «alternatif» gelişme biçiminden hareket eden akımın önemi de yadsınmamalıdır. Ayşe Trak'ın dergimizin son iki sayısındaki yazılarının, çeşitli tartışma tema'larını tahrik eden özellikleri yanında, kalkınma iktisadı ile ilgilenen herkes ve özellikle öğrenciler için çok yararlı bir başvuru kaynağı da olacağını düşünüyoruz.*

Trak'ın makalesinde, neoklasik kalkınma iktisatçılarının gözde örneği olarak nitelendirilen Güney Kore «modeli», bu sayımızda yer alan dört kitap eleştirisinden birincisinin de konusunu oluşturuyor. Hans Ulrich Luther'in Güney Kore ekonomisini konu alan kitabını değerlendiren Korkut Boratav'ın bu ülkeyi örnek bir model olarak ele alan yaklaşımlara ilişkin saptamaları, Oyan'ın ve Trak'ın gündeme getirdikleri sorunlarla doğrudan bağlantılı. 24 Ocak sonrasının iktisat politikaları üzerinde en çok yazmış yazarlardan ikisinin, Osman Ulagay ile Aslan Başer Kafaoğlu'nun bu yıl içinde yayınlanan ilgi çekici kitaplarının değerlendirilmesi Şevket Pamuk ve Yakup Kepenek tarafından yapılıyor. Bu sayımızın son yazısı ve kitap eleştirisi ise, eski Marxist Roger Garaudy'nin, İslâmın Va'dettikleri *kitabı üzerinde. Türker Alkan, ömrü boyunca «insanların kurtuluşu» için sihirli formüller içerildiği sanılan inanç sistemlerine başvuran (ve bağlandığı sistemleri hep değiştiregelen) bir yazar olarak nitelendirdiği Garaudy'nin son uğrağı olan İslâmın Fransız düşünürü tarafından nasıl değerlendirildiğini gözden geçiriyor. Bu değerlendirme, Alkan'a göre, Batı toplumlarının sistemsiz ve yüzeysel bir eleştirisinden hareket etmekte ve çağdaş İslâm toplumlarına değil, tarihte ve kuramdaki en saf ve ideal İslâm modeline bağlanmakta; bu yaklaşımı ile de mantıksal ve kuramsal açmazlar içermektedir.*

YAZI KURULU

FEROZ AHMAD

1914 - 1915 Yıllarında İstanbul'da Hint Milliyetçi Devrimcileri *

Hintlilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarına gösterdikleri ilgi, yüzlerce yıl geriye, tâ Moğol İmparatorluğu zamanına dek uzanır. Yakın çağlarda ise bu ilgi kendisini, İngiliz tarihyazıcılığının isyan adını verdiği 1857 - 58 Büyük Ayaklanmasının bastırılmasından sonra gelen kuşakta gösterdi. Hintliler, özellikle de Müslümanlar, kendi direnişleri ezilip bastırılınca, Büyük Devletlerin müdahaleleriyle çökertilmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun sorunlarına dostça bir ilgi göstermeye başladılar. Bu ilgi, 1875 - 78 krizinin ve 1897 Türk - Yunan Savaşının ortaya koyduğu gibi meydana gelen her krizle birlikte doğal olarak arttı. 1908 'ön Türk Devrimiyle birlikte bu ilgi daha da etkin bir biçime büründü ve hattâ Hintli Müslümanlar devrimin önderleriyle tanışabilmek için İstanbul'a bile geldiler. Daha sonra Hintliler, İngilizlerin de teşvikiyle, Türklerin 1911 - 13 yıllarında İtalya ve Balkan ülkeleriyle yaptıkları savaşlar sırasında parasal destek sağladılar.

Bütün bu yıllar boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'na duyulan ilgi çok büyük ölçüde Müslümanlarla sınırlı olmuş ve Cemaleddin el - Efgani ile Sultan II. Abdülhamid'in yaydığı Pan - İslamist fikirlerden esinlenmiştir. Aşağıda anlatacağım olayın ilginçliği ise, 1914 Eylülünde İstanbul'a gelen Hintli milliyetçi devrimcilerin oluşturduğu küçük grubun içinde hem Müslümanların, hem de

(*) Prof. Dr. Feroz Ahmad'ın **Yapıt** için İngilizce olarak yazdığı bu yazı, Fatmagül Berktay tarafından dilimize çevrilmiştir.

Hintlilerin bulunmasından ve bunlardan bazılarının da İngilizlere karşı mücadelenin ideolojisini Pan - İslamist fikirlerden esinlenmiştir. Aşağıda anlatacağım olayın ilginçliği ise, 1914 Eylülünde İstanbul'a gelen Hintli milliyetçi devrimcilerin oluşturduğu küçük grubun içinde hem Müslümanların, hem de Hintlilerin bulunmasından ve bunlardan bazılarının da İngilizlere karşı mücadelenin ideolojisini Pan - İslamizmden milliyetçiliğe dönüştürmek istemelerinden gelmektedir. Pan - İslamistlerle milliyetçiler arasındaki bu çekişmenin kilit adamı, Har Dayal adlı bir aydındı. Bundan sonraki olayların anlaşılabilmesi için, onun kişiliğinin çözümlenmesi gerekmektedir.

Har Dayal, 1884 yılında Delhi'de bir Hindu *Kyast* ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Bu sınıftan olan ailelerin erkekleri, avukatlık, öğretmenlik, devlet memurluğu gibi meslekleri elinde tutan aydınlar grubunun bir parçasıydı. *Kyast* geleneği uyarınca Har Dayal da, Farsça ve Urduca; daha sonra girdiği ve Kuzey Hindistan'ın Robert Koleji sayılabilecek St. Stephens Kolejinde ise İngilizce öğrendi. Lahore Üniversitesinde tarih dalında lisansüstü eğitim gördü ve 1905'de çok güç bir işi başararak Oxford Üniversitesinin St. John's Kolejine burslu öğrenci olarak kabul edildi. Bu eğitim ona, Hindistan'daki İngiliz yönetim kademelerinde refah ve itibar getirecek bir mevkiin kapısını açabilirdi. Ama o herkesi, en başta da İngiliz resmi makamlarını hayrete düşürerek 1907'de bu bursu geri çevirdi ve İngilizlere karşı milli hareket katıldı.[1]

Har Dayal, İngilizlerin Hindistan'ın elit tabakasını İngilizleştirerek Hindu karakterini ezmeye çalıştıklarını, eğitim politikalarının da Hinduluğu ortadan kaldırmak ve Hindu toplumsal bilinci ile ulusal kimliğini yokederek onları siyasal köleliğe mahkûm etmek amacını taşıdığını düşünüyordu. Bu yüzden, İngiliz olan her şeyden uzaklaşarak dinsel yön dışında tam bir Hintli olarak yaşamaya çalıştı. Dinsel inançları konusunda kesinlik olmasa da, yakın çevresindekilerin onun dinsiz olduğuna inandıkları bilinmektedir. Kısa bir süre için Hindistan'a dönmekle birlikte, 1908'de bir daha geri gelmemek üzere orayı terketti. Paris'e geldi ve burada Mısırlı milliyetçiler, Rus devrimcileri ve doğal olarak bazı Jön Türklerle tanıştı; ancak bu Türklerin kimler olduğunu bilmiyoruz.

Bir türlü huzura kavuşamayan Har Dayal, 1911 yılında Amerika'ya göç etti. New York ve Boston'a gitti ve Harvard Üniversitesini pek sevdiği halde buraların kışına dayanamadığından San Fransiscoya geçerek, 1914 baharına kadar Batı Amerika'da yaşadı. Stanford'da Sanskritçe ve Hint felsefesi dersleri verdiği bu yıllar boyunca bir değişim daha geçirdi. Bu sefer de «Hindu

(1) Emily C. Brown, **Har Dayal : Hindu Revolutionary and Rationalist**, 1975. Bu kitap, Har Dayal hakkındaki en iyi biyografidir. Ancak, alt - başlıktaki Hindu vurgulaması yanlış bir izlenime yol açabilir; Har Dayal çok daha karmaşık bir kişiliğe sahipti.

olan herşeyi küçümsemeye ve Batı'nın özgürlükçü düşüncelerine büyük bir hayranlık duymaya başladı[2].» Kısa zamanda İngiliz aleyhtarı *Ghadr* (1857 Ayaklanmasından sonra verilen bu isim, ayaklanma anlamına gelmektedir) hareketinin önde gelenlerinden biri oldu. Bu hareket, Kuzey Amerika'ya göçeden Hint köylüleri tarafından örgütlenmişti ve Hindistan'daki İngiliz egemenliğini devirmeyi amaçlıyordu. Konuşma yeteneği ve kalemi güçlü olan Har Dayal, *Ghadr* dergisini Urduca ve Sihlerin konuştuğu Gurmukhi dilinde yayınlayarak Partinin propaganda çalışmasını yürüttü. Bütün bu faaliyetleri yüzünden İngiliz İstihbaratının dikkatini çekti ve İngilizlerin önayak olmasıyla Mart 1914'de San Fransisko'da «istenmeyen yabancı» ilân edilerek tutuklandı. İngiliz egemenliğindeki Hindistan'a geri gönderilmesine karar verilmişken, kefaletle dışarıda bulunduğu sırada Amerika'dan kaçmayı başardı ve İsviçre'ye geldi.

Har Dayal, Cenevre'de Almanlarla ilişkiye geçti; fakat bunların kimlikleri ve ne tür bir ilişki kurulmuş olduğu belli değildir. İstanbul'da, bir Türk tanıdık vasıtasıyla Büyükelçi Wangenheim ile ilişki kurmuş bile olabilir, çünkü Wangenheim'ın Berlin'e yolladığı bir raporda Har Dayal'ın Cenevre'de ublunduğu haber verilmektedir. Bu raporda Wangenheim, 10 Eylül'den beri Cenevre'de bulunan Har Dayal'ın Almanya'ya «değerli hizmetler sunabilecek» bir durumda bulunduğunu ve bu hizmeti sunmaya hazır olduğunu söylediğini belirtmektedir. Har Dayal, yolculuk masrafları karşılandığı takdirde «bu konuyu daha ayrıntılı bir biçimde görüşmek üzere İstanbul'a gelmeye hazırdı.»[3]

Yolculuk masrafları karşılandı ve Har Dayal Eylül sonunda İstanbul'a, savaş seferberliğine girişmiş ve kapitülasyonların kaldırılmasının çoşkusunu yaşayan şehre geldi. Burada Alman yetkilileriyle görüşmeler yaptı ve «kararlı genç Hindular» dan oluşan bir grubun Hindistan'a karşı bir harekete önderlik etmek üzere Güney İran ve Belucistan ya da Afganistan yoluyla Türkiye'ye gönderilmesini kapsayan bir plan önerdi. Almanlar bu planı kabul ettiler ve Krüger'e göre, Har Dayal'ın fikrine çok önem verdiler.[4]

Bir mektubunda da belirttiği gibi Har Dayal «bu eski ve ilginç şehirdeki beş haftalık konukluğunu» muhtemelen daha önce Paris'de tanışmış olduğu Dr. Ahmed Fuad'ın evinde geçirerek Ekim sonuna dek İstanbul'da kaldı. İttihatçıların onun varlığından haberdar olup olmadıkları bilinmemekle birlikte,Wangenheim'in en azından Enver Paşaya bu konuda bilgi vermiş olabileceği düşünülebilir. Bildiğim kadarıyla, o günlere ilişkin hiç bir hatıratta ya da Cavid Bey'in günlüğünde Har Dayal'ın sözü edilmemektedir. Buna karşılık İngiliz İstihbaratı, Har Dayal'ın Osmanlı payitahtını ziyaret ettiğini haber almış, ancak onun Almanlar

(2) **Writings of Lala Hardayal,** Banaras, tarihsiz [1923]. Hari Prasad Sing'in Banaras, Kasım 1922 tarihli Giriş'i, s., iv.
(3) Krüger, s. 145-6'dan aktaran : Brown, ss. 183-4.
(4) Aynı yerde.

hesabına çalıştığını öğrenmemişti. Haziran 1915 tarihli bir raporda, Har Dayal'ın, o sırada Almanya hesabına çalışıyor gibi gözükmediği belirtilmekte ve Alman Dışişleri Bakanlığına mensup bir görevlinin bu yoldaki bir önerisini, anarşist prensiplerinin kendisini herhangi bir hükümet hesabına çalışmaktan alıkoyduğu gerekçesiyle reddettiği haber verilmektedir.[5] Har Dayal, Ocak 1915 sonunda Berlin'e geçmeden önce İstanbul'dan Cenevre'ye döndü.

Bu sırada Berlin'de başka Hintli milliyetçiler ve devrimciler örgütlenme işiyle uğraşıyorlardı. Savaşın patlak vermesinden hemen sonra Alman Dışişleri Bakanlığı, Avrupa ve Almanya'daki siyasi bakımdan aktif Hintlileri biraraya getirerek Hint Milliyetçi Partisi adıyla bilinen bir örgüt kurmalarına yardımcı oldu. Bu partinin yürütme birimi, Hint Milli Bağımsızlık Komitesiydi. 3 Eylül'e gelindiğinde Hintliler ile Alman hükümeti arasında işbirliği konusunda anlaşmaya varılmıştı. Berlin Hintlilere, bağımsızlık kazanıldıktan sonra geri ödenmek üzere borç vermeyi, silah yardımı yapmayı, yabancı ülkelerdeki Alman konsolosluklarına Hint devrimcilerinin mücadelesine destek olmaları talimatını vermeyi ve Osmanlı Sultanını İngiltere'ye karşı *cihat* açma konusunda ikna etmeyi taahhüt ediyordu.[6] Bu son nokta ilginçtir, çünkü Türkiye o sırada Berlin'le gizli bir ittifak içinde olsa bile, tarafsız bir ülkeydi. Gene de Berlin daha 3 Eylül'de, Sultan'ı İngiltere'ye karşı *cihat* açmaya ikna edeceğine söz verebiliyordu!

Berlin'deki Hintliler karizmatik bir önderden yoksundular ve Hint Komitesinin kurucularından biri olan *Manlvi* Barkatullah, Har Dayal'ı Berlin'e gelmek konusunda ikna etti. Barkatullah'ın kendisi İngiliz aleyhtarı harekette belli bir yeri olan bir alimdi. Uzun süredir, Pan-İslamist duygulardan yararlanarak İngilizlere karşı mücadeleyi savunan Barkatullah, 1909'da Hindistan'ı terketmek zorunda kalınca Japonya'ya gitti ve orada Tokyo Üniversitesi'ne girdi. Aynı zamanda da *İslam Kardeşliği* gazetesini yayınladı. 1911'de Kahire'yi İstanbul'u ve St. Petersburg'u ziyaret etti. Ancak Tokyo'ya geri döndüğünde, muhtemelen İngilizlerin baskısıyla üniversiteden atıldı ve gazetesi de kapatıldı. 1912'de San Fransisco'ya göçetti ve *Ghadr* dergisinin Urdu dilinde yayımcılığını üstlendi. Burada Har Dayal ile dost oldu; onları Berlin'de biraraya getirecek olan, işte bu dostluktu. 1914 yılında, San Fransisco'daki Alman konsolosu Barkatullah'ın Ber-

(5) Home Dept., Political B, no. 552-56, Cınaî İstihbarat Dairesi Müdürünün haftalık raporları, Haziran 1915, Hint Milli Arşivi; Brown, s. 183. İngiliz İstihbarat Servisi, Har Dayal'ı, bulunduğu her yerdeki İngiliz aleyhtarı faaliyetin sorumlusu olarak görmeye başlamıştı. Bu yüzden, İstanbul'da «Mısır Hidivine karşı bir saldırı tertiplediği» düşünülmüştü.

(6) A.C. Bose, «Efforts of the Indian Revolutionaries at Securing German Arms Across the Seas During World War I», **The Calcutta Review** CLXII, Ocak 1962, s. 34; aktaran; Brown, ss. 179-80.

lin'e gidiş parasını karşıladı ve böylece Barkatullah Berlin'de Hint Komitesinin kurucularından biri oldu.[7]

Alman İstihbarat Servisince «Avrupa'daki Hint milliyetçilerinin önderi »olarak tanımlanan Har Dayal, 27 Ocak 1915'de Berlin'e geldi. Wilhelmstrasse ile Afganistan'a gidecek Alman - Hint heyetinin girişimini planlamaya başladı. Bu girişimin amacı Emir Habibullah'ı İngiltere'ye karşı savaşa girmeye razı etmekti; böylece Hindistan'ın kuzeybatı eyaletlerindeki Pathan kabilelerinin ayaklanacağı ve ayaklanmanın ovalara da yayılacağı hesap ediliyordu. Heyetin başında, bir Rajpur prensi olan Raca Mahendra Pratap bulunacaktı. Bu prensin ailesi 1857'de ve daha sonra İngilizlere sadık kalmış, ancak kendisi kişisel olarak milliyetçi olmuştu. Heyet, Türklerin işbirliğini ve yardımını sağlamak amacıyla İstanbul'a da uğrayacağı için, Barkatullah gerekli hazırlıkları yapabilmek için önden gitti. Onu Har Dayal ve içlerinde Varendranath Chaltopadhyaya, Muhammed Mansur ve Raca Mahendra Pratap'ın bulunduğu Hintli milliyetçiler izleyecekti.[8]

Bu arada İttihatçıların kendileri, bağımsız olarak Hindistan cephesinde faaliyette bulunuyorlardı. Bu faaliyet hakkında Türk kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmaması, insanın aklma bu faaliyetin, Enver Paşa'nın emriyle Teşkilatı Mahsusa tarafından yürütülen bir gizli istihbarat çalışması olduğunu getirmektedir. Buna karşılık İngiliz istihbaratı bu faaliyetleri izliyor ve bu konuda raporlar veriyordu.

1914 başlarında Müslümanlar arasında Türk taraftarlığını ve Pan - İslamist duyguları yaymak amacıyla bir grup Türk gizli ajanının Hindistan'a geldiğini öğreniyoruz. Görünüşteki sebebi Türk - İtalyan ve Balkan Savaşlarındaki yardımları için Hintli Müslümanlara Türk Hükümetinin şükranlarını sunmak ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetine bağış toplamaktır. Hindistan'da kaldıkları süre içinde, 1912 - 13 yıllarında bir tıp heyetinin başında Türkiye'ye gelmiş olan Dr. Ansari, Ali Kardeşler ve diğer önde gelen Pan-İslamistlerle görüştüler. Raporlara bakılırsa, başka birçok şüpheli Türk ziyaretçi de ortalıkta görülmekteydi; bol parası olan bu kişilerin karışıklık çıkarmak için Hindistan'da bulundukları haber verilmekteydi. 1914 Eylülünde İngilizler, Türk Hükümetinin, Hint Müslümanlarını silahlandırmak amacıyla silah alımı için Hamburg'taki bir Alman firmasıyla pazarlık yapmakta olduğunu haber almışlardı. İstanbul, aynı zamanda, basını ve Hindistan'daki Osmanlı memurları aracılığıyla Türk taraftarlığı yaymaktaydı.

(7) Brown, s. 181.

(8) Chaltopadhyaya, kadın ozan ve milliyetçi Sarojni Naidu'nun kardeşiydi. Londra'da hukuk öğrenimi yaparken İngiliz aleyhtarı siyasi faaliyete katıldı. 1910'da Berlin'e geldi ve Talvar (Kılıç) adlı bir gazete çıkardı. Mansur ise, Hindistan Komitesine girip onun başkanı olduğu sırada Almanya'da felsefe okuyordu. İngiliz aleyhtarı propagandayı yürütmesi için İstanbul'dan Bağdat'a gönderilmişti (Brown, ss. 77-8 ve 182).

Cınai İstihbarat Dairesi Müdürü, 23 Eylül 1914'te, «Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin, bağış isteyen *cihat* broşürlerinin Hindistan'da şimdiden dağıtılmakta olduğunu» haber veriyordu.[9]

Har Dayal'ın İstanbul'a ikinci gelişi 1915 Martında oldu. Bu kez Osmanlı payitahtını, Eylül - Ekim 1914'deki ilk ziyaretine göre daha bezgin bulmuş olmalıdır. O sırada Çanakkale Savaşı büyük bir azimle sürdürülüyor ve payitahtı Konya'ya taşımak için hazırlıklar bile yapılıyordu. Gene de Har Dayal Enver Paşa ve diğerleri ile görüşerek Raca'nın kendisine yaraşır bir kabul görmesi için gereken hazırlıkları yaptı. Raca Mahendra Pratap Nisan ayında İstanbul'a geldi ve gösterişli bir törenle karşılandı. Sultan ve Halife Mehmed Reşat ile görüştükten başka içlerinde Harbiye Nazırı Enver Paşa da olmak üzere birçok yüksek devlet ricalini kabul etti. Heyetin amacı ve stratejisi üç taraf —Türkler, Almanlar ve Hintliler— arasında yeniden tartışıldı ve bu işde Raca'nın rolü, «Afganistan yönetimini [İngiltere'den] soğutmak ve Kuzey Hindistan'a da devrim tohumları ekmek» olarak belirlendi.[10] Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra heyet Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılarak 1915 Ağustosunda Kabil'e vardı.

Har Dayal ise, Hindistan Komitesinin faaliyetini daha sürekli bir temelde örgütlemek amacıyla İstanbul'da kaldı. Har Dayal, İngiliz aleyhtarı propagandanın içeriğini dinsel dayanışma, yani Pan - İslamizm olmaktan çıkararak ister Acem, ister Mısırlı ya da Hintli olsun milli grupların dayanışmasına dönüştürmek istiyordu. Biyografisini yazanlardan birine göre, Har Dayal, «her milli grubun kendi bağımsızlığı için savaşması gerektiğine kuvvetle inanıyor ve Pan-İslamizmin bir 'hile ve aldatmaca', aynı zamanda da 'son on yılın en tuhaf güçlerinden biri' olduğunu düşünüyordu»[11] Bu fikrini İttihatçılara da kabul ettirmeyi umuyordu ve mektuplarından anladığımız kadarıyla, konuyu Enver Paşa ve yakın çevresi ile tartışmıştı.

Berlin Komitesine yazdığı raporlarda, İstanbul'daki durum ve olanaklar konusunda iyimser olduğu görülmektedir. «Buradaki durum, gelecekteki çalışma açısından Konstantinopl'un çok önemli bir merkez olduğunu düşündürmektedir. Enver Paşa Hindulara önem verme eğilimindedir.» Har Dayal, mektubunda, İstanbul'da yayınlanmakta olan Pan-İslamist *Cihan-ı İslam* gazetesini, Osmanlı hükümetinin, özellikle de Harbiye Nezaretinin yardımıyla devralmayı ve onu Hint milliyetçilerinin yayın organı haline getirmeyi de öneriyordu. «Bu gazeteyi Partimizin denetimine geçirmek için çıkacak ilk fırsattan yararlanmalıyız. Gazetenin ve hükümet yardımının Abu Saiyad'ın elinden alınarak önde gelen milliyetçilerden oluşan bir Milliyetçi Komiteye (bunların Konstantinopl'da yerleşmiş bulunmaları şart değildir) devredilmesi için bir plan hazırlayacağım... Milliyetçi faaliyetin somut bir işareti

(9) Muhammed Naeem Qureshi, «The Khilafet Movement in India»; yayınlanmamış doktora tezi, Londra 1973, ss. 29-31.
(10) Brown, s. 189.
(11) Brown, s. 191.

olarak burada bir yayın çalışması başlatmak niyetindeyim. Enver Paşa, Milliyetçi Partinin burada zaten faaliyete geçmiş olduğunu görürse, gazetenin bize devredilmesi daha kolay olur.»[12]

Har Dayal, İngiliz emperyalizmine karşı milliyetçi propagandanın Pan - İslamizmden daha etkili olacağı yolundaki fikrini İttihatçıların kabul edeceğini düşünürken fazla iyimserdi. Belki de İstanbul'da kaldığı sürece *Türk Yurdu* çevresinde bulunmuş ve Yusuf Akçura gibi kişilerle temas ederek milliyetiçiliğin egemen ideoloji olduğu fikrine kapılmıştı. Oysa durum hiç de sandığı gibi değildi. Türk milliyetçilerinin Kurtuluş Savaşına giriştikleri 1919 yılında bile durum böyle olmayacaktı, o zaman dahi ideolojik semboller dinsel olmaya devam edecekti.

Dolayısıyla 1914'de, Enver'in gösterdiği iddia edilen bütün yakınlığa rağmen, Har Dayal'ın önerilerine kulak asan olmadı. İttihatçıların çoğu, Osmanlı ve İslamcı olmaya devam ettiler ve bunlar Hindistan'da bile kaderlerini Hintli Müslümanlarla birleştirdiler. Bu şaşırtıcı bir gelişmedir, çünkü hem Hinduları, hem de Müslümanları kucaklayan Hint milliyetçiliği 1907'den sonra İngiliz aleyhtarı hareket içinde egemen güç haline gelmişti. 1906'da kurulan Müslüman Birliği gücünü yitirmiş ve 1916 yılında milliyetçilerle birleşmek zorunda kalmıştı. Buna rağmen, Hindistan'daki İttihatçı ajanlar bu eğilimden habersiz gözükmekte ve bildik Pan - İslamist unsurlar dışında kimseyle ilişki kurmaya çalışmamaktaydılar.

Bu genel milliyetçi bilinç eksikliği bir yana, Har Dayal'ın «her milli grubun kendi bağımsızlığı için savaşması gerektiği» şeklindeki fikrini İttihatçıların kabul etmesi mümkün değildir. 1914 yılında İttihatçılar hâlâ çok —milliyetli ve çok— dinli bir imparatorluğu sürdürmeyi amaçlıyorlardı ve bu amaç da, milli hareketlerin desteklenmesini değil, bastırılmasını gerektiriyordu.

Har Dayal'ın planının suya düşmesinde etken olan başka nedenler de vardı. Bir kere, Hindu - Müslüman çatışmasını açığa çıkarıyor ve hareketin bölünmesi tehlikesini getiriyordu. Müslümanlar arasında, her zaman İslama düşman olmuş Hinduların hareketi ele geçirmeye çalıştıklarına inananlar vardı. Berlin'deki Müslümanların sözcüsü olan ve Almanların da itibar ettikleri Abdul Cabbar Khairi, Har Dayal'ın, «Hindu unsurunu çok fazla ön plana çıkarmakla İstanbul'daki Müslümanlara hakaret etmiş olduğunu» ileri sürüyordu. Bu konuyu araştıran Alman bilim adamı Krüger, sürtüşmenin yalnızca Hindu kaynaklı olmadığını söylemektedir. Ona göre, «Türkiye'de bulunan Hintli Müslümanlar arasında da, buraya yeni gelen yurttaşlarını istenmeyen kişi olarak görme ve onlara sözümona dinsel gerekçelerle karşı çıkma eğilimi zaten mevcuttu[13].»

(12) Brown, s. 190'da Alman kaynaklarını aktarmaktadır. Aynı zamanda bkz: Dharmavira, **Lala Har Dayal and the Revolutionary Movement of His Times,** Delhi, 1970, s. 221.
(13) Brown, s. 191.

Krüger'in yorumu büyük bir olasılıkla doğrudur, çünkü Har Dayal 1907'de kısa bir müslüman aleyhtarlığı dönemi yaşamışsa da, bu artık geride kalmıştı. Laik bir milliyetçi ve devrimci haline gelen Har Dayal'ın, Barkatullah gibi, kendisiyle aynı görüşleri paylaşan Müslümanlarla yakın bir ilişki içinde olduğunu da biliyoruz. İstanbul'u ilk ziyaretinde, *Cihan-ı İslâm* gazetesini çıkaran Pencablı Abu Saiyad ile dost olmuş ve onun gazetesine yazı yazmıştı. Savaş sırasında ise Har Dayal, Almanlar ve Türkler tarafından esir alınan Hintli askerleri, Hindistan'ın İngilizlerden kurtulması için Müslümanlarla aynı dava uğrunda çarpışmaya teşvik etmişti.

Bunların yanında bir de, yanıltıcı olabilecek terminoloji sorunu vardır. Amerikallıar, Almanlar ve Türkler için «*Hindu*» terimi, dinsel olmaktan çok milli bir anlam ifade ediyor ve Hintli terimiyle eşanlamlı olarak kullanılıyordu. Oysa, bütün Hindistan alt-kıtasını tanımlamak için onlar da «Hindistan» terimini kullansalar bile, Hintli Müslümanlar için durum böyle değildi. Almanlar ve Türklerle yapılan tartışmalarda Hintli yerine «Hindu» teriminin kullanılması, Müslümanlar açısından bir yana itildikleri kuşkusunu yaratıyordu.

Nihayet, emperyalist Almanya'nın kendi çıkarları da ayrı bir etkendir; sonuç olarak parayı veren Berlin'di ve dolayısıyla devrimci sürgünler arasında herhangi bir tartışmada son sözü söyleme hakkı da onun oluyordu. Berlin'deki yeni kurulan Doğu Bürosu müdürü, Arapça, Türkçe ve Urduca yayın yapan *Cihan-ı İslam*'ın kendi okuyucusunu oluşturduğunu ve yerini yaptığını, Har Dayal'ın da bu olguyu kabul etmesi gerektiğini belirtiyordu. Benzer bir Hint milliyetçisi gazetenin olmaması nedeniyle bu yayın organına el konması çekici gözükebilirdi ama, Alman görüşü açısından böyle bir girişimi desteklemek doğru olmazdı. Çünkü böyle bir şey, «Şeyh Salih'e yakın olan Pan-İslamist çevre ile sürtüşmeye neden olabilirdi». «Eğer çok iyi Arapça bilen ve Şeriflerin pek itibar ettiği güçlü Hintli arkadaşı Abu Saiyad'ı devre dışı bırakma niyeti varsa» bu, özellikle geçerli olurdu. Müdürün tavsiyesi, «Hintlilerin Konstantinopl'da kendi bağımsız milliyetçi gazetelerini yaratmaları gerektiği» yönündeydi.[14]

Har Dayal ve diğer Hintli milliyetçilerin kendi gazetelerini çıkarmak yolundaki Alman önerilerini dikkate almadıkları anlaşılmaktadır. Tersine, Har Dayal'ın İstanbul'daki Alman Büyükelçiliğiyle olan ilişkisi hızla kötüye gitti. Almanlar onu fazla hırslı buluyorlar, o da Alman küstahlığından yakınıyordu. Har Dayal'ın her yaptığı işde hırs gerçekten de çok önemli bir rol oynamıştır ve bütün kariyeri boyunca ilişki kurduğu her harekete egemen olma arzusunu izlemek mümkündür. Berlin komitesinin Hintli bir üyesi bile onun hırsından ve tahakküm arzusundan yakınmaktaydı : «Har Dayal'ı Türkiye'deki çalışmanın başına geçmesi için görevlendirdik; Konstantinopl'daki bütün propaganda çalışmasını yönetecek ve denetleyecek güçlü bir yürütme ko-

(14) Kruger; aktaran; Brown, ss. 190-91.

mitesinin kurulmasını amaçlıyorduk. Ama ne yazık ki, Mr. Har Dayal Türkiye'deki çalışmayı örgütlemeyi başaramadı ve Türk Hükümetine herhangi bir program sunmadı; oysa Türk Hükümetinin yardım ve desteği sağlanmadıkça hiçbir faaliyetin başarıya ulaşması mümkün değildi.»[15]

Bunun yerine Har Dayal, İttihatçı hareketin ideolojisini ve siyasetini hiç anlamadan, Pan-İslamist hareketi salt milliyetçi bir harekete dönüştürmeye çalışmıştı. Onun tutumunu tahlil eden Büyükelçi Wangenheim, «Har Dayal'ın eylemlerinin ardında yatan esas etkenin gerçekte, Almanlarca desteklenen propagandanın Türk-İslam karakterinden ve bunun Hindu (yani Hintli) unsurunu arka plana iterek kendisine biçtiği rolü oynamasını engelleyeceğinden duyduğu korku olduğunu» söylüyordu.[16]

Har Dayal kendisini İstanbul'da tecrit olmuş hissetti ve 1915 Ağustosunda şehirden ayrılmaya karar verdi. Almanlar için bir yük haline geldiğinden onun gidişini önlemek için hiçbir şey yapmadılar. Hattâ Alman Büyükelçi vekili, Har Dayal'ın «mümkün olduğu kadar dikkat çekmeyecek biçimde» şehri terketmesini istedi. Har Dayal da İstanbul'dan ayrıldı.[17] O ayrıldı ama, aynı ayda Kabil'e varan Türk-Alman-Hint heyeti ne oldu?

1915 yılında Afgan başşehrinde durum çok gergindi. Afganistan'da hükümetin gerçekte İngiltere'ye boyun eğmekten başka bir anlama gelmeyen siyasetine karşı çıkan güçlü unsurlar vardı. İçlerinde bazı mollaların da bulunduğu bu grubun önderliğini, Emir Habibullah'ın kardeşi Nasrullah yapıyordu. Bu grup Emir'in tarafsızlık politikasına karşı çıkıyor ve Afganistan'ın Türkiye'nin safında yer almasını istiyorlardı. Heyetin görevi bunu gerçekleştirmek, İngilizlerinki ise bunu önlemekti. İngiltere için durum kritik sayılırdı : Bengal, Batı Hindistan ve Pencab'daki terörist eylemlerin de ortaya koyduğu gibi burada durum her an değişebilirdi. Afganistan ile savaşmak Hindistan'ın kuzeybatı sınır eyaletlerinde mutlaka ayaklanmaya yol açar, bu da İngiliz-Hint birliklerinin diğer savaş alanlarından, özellikle de Ortadoğu'dan çekilerek buraya gönderilmesini zorunlu kılabilirdi.[18]

Heyet, kabilelerin «dinsel duygularına ve fanatizmine seslenerek» onları ayaklandırmak umudu taşısa bile, heyet üyelerinin kendilerini, Hindistan'daki İngiliz egemenliğini devirmek için

(15) Aynı yerde, ss. 193-4.

(16) Aynı yerde, s. 184 (Krüger, s. 148'den naklen).

(17) Har Dayal, İstanubl'dan Budapeşte üzerinden Berlin'e döndü. Sonradan, 1916 Şubatı ile 1917 Kasım'ı arasında Almanya'da gözetim altında tutulduğunu iddia etmiştir. İngilizlerin kendisini affetmelerini sağlayarak Hindistan'a geri dönmek istedi. Bu amaçla, İngiliz sömürge yönetimini öven, tümüyle İngiliz taraftarı bir kitap —Türkiye ve Almanya'da Kırk Dört Ay— da yazdı. Ne var ki İngilizler onu affetmediler ve böylece Har Dayal İsveç'te yaşamak zorunda kaldı; Mart 1939'da gene burada öldü.

(18) Bkz : «Internal Situation of India Consequent on the War, 15 June 1915»; **Cabinet Papers** içinde, Cad. 37/130, No. 7.

birleşmiş —Hindu, Müslüman ve Sih— laik millyetçi devrimciler olarak gördüklerini vurgulamak gerekir. Heyet Habibullah ile anlaşamayınca Raca Mahendra Pratap'ın başkanlığında bir geçici hükümet kurdu. Bu hükümetin Başbakanı anarşist Barkatullah'dı. İçişleri Bakanı ise sonradan Müslümanlığı kabul etmiş bir Sih olan Manlvi Obeidullah Sindi idi.[19] Manlvi, İngilizlerin «Hindustan fanatikleri» adını verdikleri ve İngiliz hakimiyetine direnişleri «geleneksel ortodoks kalıplar» içinde olan *Mücahitlerin* önde gelen liderlerindendi.[20]

Geçici hükümet, kabileleri harekete geçirmek için aralarında Türklerin de bulunduğu bazı ajanlar gönderdi. İngiliz raporlarında, Kabil'deki Türk heyetinin önde gelen üyesi olarak bir Kâzım Bey'den, Türk Ordusunda görevli ibr albay olan Khired —muhtemelen Hayri— Bey'den, Muhammet Abid'den ve Türklerin emrinde talim çavuşu olarak çalışan Arap kökenli Ahas Abidin'den sözedilmektedir. Bacaur ve Mahsud topraklarında faaliyet gösteren başka Türk ajanlar hakkında da raporlar vardır.[21]

Türk ajanları 1916 Haziranında Afridi kabilesini davaya kazanmak için Tirah'a geldiklerinde Mir Mast ile önde gelen bir mahalli molla tarafından karşılandılar. Mir Mast, Fransa'da İngiliz ordusundan kaçmış ve heyete Kabil'e kadar eşlik ederek kabileleri harekete geçirmeye çalışan bir propagandacı ve ajan olmuştu. Türkler karşılama sırasında konuşmalar yaptılar ve Halife'nin kutsadığı bir sancağı çıkarıp gösterdiler. Roos - Keppel, Türklerin «kendilerini Halife - Sultan'ın tam yetkili temsilcileri» olarak tanıttıklarını ve «Afridileri, İngilizlere karşı korumayı önerdiklerini» yazmaktır. «Afridilere silah, cephane ve para yardımı yapmayı teklif etmişler, buna karşılık onlardan Afgan Hükümetine hizmet ettiklerini söyleyen görevli ajanlara yardım etmelerini istemişlerdi.»[22]

Sonuç olarak, para, silah ve cephane ile savaş alanında kazanılan Türk - Alman başarıları, kabilelerin tutumuna yön vermede dinden daha etkili oldu. Türklerin Irak'taki, özellikle Kut-ül Amare'deki başarıları İngilizlerin prestijinin kırılmasında rol oynadı ve Afganistan'ın tarafsızlık politikasını terketmesi için Habibullah üzerindeki baskı arttı. Bunun sonucunda 1916 yılında Heyetin oluşturduğu ordunun safları, Hindistan ordusundan ka-

(19) Mahendra Pratap, «My German Mission to High Asia», **Asia**, cilt 25, Mayıs 1925; ve M. Pratap, **My Life Story of Fifty Five Years.** Delhi, 1947. Hindistan Resmi Kütüphanesinde, «Siyasi ve Gizli Konular Dosyaları» serisinde Mahendra Pratap'ın faaliyetleri hakkında çok sayıda dosya vardır. Ayrıca bkz: Brown, s. 205.

(20) Lal Baha, «The Administration of the North - West Frontier Provinces, 1901 - 1919»; yayınlanmamış doktora tezi, Londra, 1968, 1968, ss. 167 - 8.

(21) Baha, ss. 174 - 5.

(22) Roos - Keppel to Secretary., Gout. of India, 21 ve 29 Temmuz 1916; Chelmsford to Chamberlain, 4 Ağustos 1916, içinde; **Chelmsford Papers**, Vol. II; bkz: Baha, s. 175.

çanlar ile ordudan atılan Pathan Sepoyları** tarafından doldurulduğu. Türkler bazan «Türk ordusu» bazan da «Emir'in ordusu» dedikleri ordu için asker kaydetmeye başladılar. 1916 Temmuzuna gelindiğinde Türklerin kaydettiği Afridi askerlerinin sayısının dört yüze ulaştığı haber veriliyordu; askere alınanlara her gün «Türk Albayın gözetiminde Mir Mast tarafından talim yaptırılıyordu.»[23]

1916 Ağustosunda Raca Mahendra Pratap, Nasrullah'tan aldığı parayı mahalli mollalar arasında dağıtmak üzere Tirah'a

(**) İngiliz ordusunda çarpışan yerli askerler — ç. n.

geldi. Ama sonunda Türk - Alman çabalarının pek başarılı olmadığı ortaya çıktı. Hiçbir zaman *Melikleri* ve Kabile büyüklerini saflarına kazanmayı başaramadılar; bunlar, kendilerini doğal olarak kabileler içindeki en iyi unsurlar olarak niteleyen İngilizlere yüz çevirmediler. Buna karşılık bu çabaları destekleyenler, kendi Meliklerinden şikâyetçi olan ordudan atılmış ya da kaçmış askerler oldu. Ama Türkler, bu sosyal çatlaktan yararlanmayı ve onu kullanmayı hiç denemediler. Oysa mollaların Türklere sağladığı destek, bunun dinsel tezahüründen başka bir şey değildi.

Meliklerin Türklere, «Emirin, Almanların ve Türklerin ordularını kendi gözleriyle görmedikçe» Afridilerin İngilizlere karşı herhangi bir karışıklık çıkaramayacaklarını söyledikleri öne sürülmektedir. Türklere, Emir'in kendisi bir *cihat* açmadıkça ve kabilelere çok büyük miktarda silah, cephane ve para yardımı sağlanmadıkça kabilelerden yardım beklememeleri de söylenmişti. Türkler ise, Nasrullah'tan 1500 İngiliz lirasından daha fazla bir yardım elde edememişler ve sonradan, Nasrullah'ın sözverdiği para ve cephaneyi yollamayarak hareketi çökerttiğinden acı acı yakınmışlardı.[24]

İngilizlerin her zaman kabile şeflerine verecek daha fazla rüşvetleri vardı ve Rusların İran ile Kafkasya'da kazandıkları zaferler de İtilaf devletlerinin Kabil'deki prestijini yeniden yükseltmişti. 1916 Eylülünün ortalarında İngiliz taraftarı kabileler Türkleri, Afgan sınırı yakınındaki Racgal'e geri çekilmek zorunda bıraktılar. İngiliz aleyhtarı Kuki-Khel Mollası tarafından korundular ve bir altı ay daha faaliyette bulunma imkânını elde ettiler. Mart 1917'de, etkili bir İngiliz taraftarı Afridi büyüğü olan Melik Zaman Han, Racgal'de bir kabile birliğini yönetti ve Mollayı öldürdü. Bunun üzerine tümüyle tecrit olan Türkler kabile topraklarını terkederek Afganistan'a geçtiler. Böylece 1917 Haziranına gelindiğinde, Hindistan'da ayaklanma çıkarmak girişiminden vazgeçilmiş ve Türkler dikkatlerini, Rus İhtilalinin bir boşluk yarattığı Kafkasya'ya çevirmiş bulunuyorlardı.

(23) Roos-Keppel to Secretary, Govt. of India, 31 Temmuz 1916; Chelmsford to Chamberlain, 11 Ağustos 1916, **içinde; Chemsford Papers**, Vol. II; bkz: Baha, s. 176.

(24) Baha, s. 178.

DOST KİTABEVİ YAYINLARI

DİYALEKTİK DÜŞÜNCENİN TARİHİ
Selahattin HİLAV (Çıkıyor)

BAHAR NOKTASI
SHAKESPEARE
Çev. Can YÜCEL (Çıkıyor)

SATRANÇTA PLAN ve MUHAKEME
Çev. Erol KOÇ — Danyal KUBİN (Çıkıyor)

TALÂT PAŞA
II. Baskı (Çıkıyor)
Tevfik ÇAVDAR

RASLANTI VE ZORUNLULUK
Jacques MONOD Çev. Vehbi HACIKADİROĞLU

BRECHT ESTETİĞİ VE SİNEMA
Mutlu PARKAN

SATRANÇTA AÇILIŞLAR VE AÇILIŞ TUZAKLARI
E. SNOSKO — BOROWSKY Çev. Erol MİNTAŞ

HÜZNÜN İSYAN OLUR
Ahmet TELLİ

TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI
Çağlar KEYDER

BİZANS TOPLUMSAL VE SİYASAL DÜŞÜNÜŞÜ
Ernest BARKER Çev. Mete TUNÇAY

ORTAÇAĞ KENTLERİ
Henri PIRENNE Çev. Şadan KARADENİZ

FEODAL TOPLUMDAN YİRMİNCİ YÜZYILA
Leo HUBERMAN Çev. Murat BELGE

PSİKANALİZİN BUNALIMI
Erich FROMM Çev. Bedirhan ÜSTÜN — Cengiz GÜLGEÇ

YAPISALCILIK
Jean PIAGET Çev. Füsun AKATLI

MÜZİK VE YABANCILAŞMA
Ünsal OSKAY

ESTETİZE EDİLMİŞ YAŞAM
Walter BENJAMIN Çev. Ünsal OSKAY

PSİKANALİZ AÇISINDAN EDEBİYAT
FREUD — JUNG — ADLER Çev. Selâhattin HİLAV

DENEYSEL TİYATRO — İKİ OYUN
Bertolt BRECHT Çev. Kaya ÖZTAŞ

KARANLIĞIN YÜREĞİ
Joseph CONRAD Çev. Sinan FİŞEK

DÜŞKÜN
Thomas MANN Çev. Nasuh BARIN

TAZİYE
Murathan MUNGAN

DOST KİTABEVİ

Merkez : Konur Sokak No 4 Kızılay — ANKARA
Şube : Zafer Çarşısı No 13 Yenişehir — ANKARA

YILMAZ AKYÜZ

Faiz ve Enflasyon Üzerine

tempora mutantur, et nos mutamur in illis *

I.

Standart monetarist istikrar politikalarının uygulanmaya çalışıldığı Türkiye gibi ülkelerde, bu politika paketinin önemli unsurlarından biri, uzun süre enflasyon oranı altında tutulmaya çalışılan faiz oranlarını serbest bırakmak ya da kontrollu olarak enflasyon oram üzerine çıkartarak tasarruf sahiplerine bir «reel faiz oranı» ödemek olmuştur. Açık ve sistematik bir şekilde ifade edilmemekle birlikte, bu yaklaşımın arkasında, monetarist - neoklasik düşünce tarzının, fiyat mekanizmasının sağladığı kaynak dağılımına atfettiği etkinlik ile serbest rekabet koşullarında bu mekanizmanın işleyişi konusundaki öngörüleri yatmaktadır. Yaklaşımın, faiz ve enflasyon oranları arasındaki ilişkiler konusundaki temel önermesi Fisher'den (1930) kaynaklanmaktadır: «Mali piyasaların rekabetçi bir ortamda işlediği koşullarda, doğru olarak kestirilebilen enflasyon, reel faiz oranını etkilemez». Bu önerme, rekabetçi ortamlarda, piyasa faiz oranlarının, enflasyon koşullarındaki intibak kuralını getirmektedir. Dolayısıyla, piyasa mekanizmasının müdahalesiz bir ortamda sağladığı kaynak dağılımının «etkin» olduğu inancında olanlar için, bu önermeden, makro dengelerin devlet *müdahalesiyle* sağlanmaya çalışıldığı Türkiye gibi ülkelerde uygulanabilecek faiz politikası konusunda çıkartılan en önemli

* «Zaman değişiyor ve biz de ona ayak uyduruyoruz».

ders, faiz oranlarını sürekli olarak enflasyona göre ayarlamak olmaktadır.

Öte yandan bu «reel faiz oranı» yaklaşımı, çok defa uygulanan politikalara ilke olarak karşı çıkan bazı kesimlerin de tasvibini görmektedir. Bu tasvibin arkasında genel olarak iki gerekçe bulmak olanaklıdır. Bir kere, tasarruf kararlarının nominal değil reel faiz oranlarına bağlı olarak alındığı hipotezinden hareketle, faiz oranlarını enflasyon oranı üzerine çıkarmanın, tasarruflar üzerinde olumlu bir etki yaratacağı düşünülmektedir. Daha da önemlisi, bu tür bir politikanın, gelir ve servet dağılımı açısından olumlu etkiler yaratacağı vurgulanmaktadır: Kısaca, reel faiz oranını negatifte tutmak, tasarrufçuların reel servetlerini kısmen, tasarrufları kullanan (açık - veren) kesimlere aktarmak anlamına gelmekte ve servetle birlikte gelir dağılımı da bozulmaktadır.

Bu yazının amacı, bir yandan monetarist yaklaşımın faiz ve enflasyon oranları arasındaki ilişkiler konusundaki temel önermesini teorik bir irdelemeye tabi tutmak, diğer yandan da buna dayanan «reel faiz oranı» politikasının etkilerini, bunların uygulandığı ekonomilerin ve özellikle Türkiye'nin kurumsal yapısından hareketle tartışmak ve değerlendirmektir. Bu teorik irdelemede, monetarist - neoklasik teorinin fiyat mekanizmasının etkinliği hipotezi tartışma konusu yapılmamakta; aksine, bu teorinin kendi rasyonalite ve seçim normları çerçevesinde, faiz oranlarının enflasyona, öngörülen şekilde intibak edemeyeceği gösterilmekte; bu önermenin, parasal ekonomilerin niteliğinin ve malî araç ve piyasaların işlevlerinin göz ardı edilmesinden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmaktadır. Daha sonra, almaşık fiyatlama davranışları altında, faiz oranını endekslemenin, gelirin, ücret, kâr ve faiz arasındaki dağılımı üzerindeki etkileriyle enflasyon ve fon akımları üzerindeki etkileri incelenerek yukarıda değinilen olumlu sonuçların yaratılıp yaratılamayacağı tartışılmaktadır. Son bölümde ise, tüm bunlara bağlı olarak, Türkiye'de 1980'den bu yana uygulanan faiz politikası kısaca değerlendirilmektedir.

II.

Fisher'in yukarıdaki önermesi, malî araçlar üzerinden ödenen (nominal) faiz oranından bağımsız olarak tanımlanan bir *reel getiri oranının* varlığını varsaymakta ve enflasyon koşullarında, nominal faiz oranının, reel *faiz* oranını reel *getiri* oranına eşitleyecek şekilde intibak edeceğini öngörmektedir. Bu reel getiri oranını, «sermayenin» ya da fiziksel üretim araçlarına yapılan yatırımların marjinal verimliliği tanımlamakta ve sermaye birikimi arttıkça, *ceteris paribus,* reel getiri oranı düşmektedir. Yatırım - tasarruf dengesi, reel getiri oranı ile bireylerin *zaman tercih oranının* eşitlenmesini gerektirmektedir. Zaman tercih oranı, belli gelir ve tüketim düzeylerinde, bireylerin bir birimlik cari tüketimden vazgeçmek için gelecekte ne kadar ek tüketim talep edeceklerini belirtmektedir: Kısaca, tü-

keticinin, cari ve gelecekteki tüketimlerini değiştirmeye razı olduğu *reel bir orandır*. Bu oran da cari ve beklenen (planlanan) tüketim düzeylerine bağlı olarak değişmekte, genellikle cari gelirin olanak verdiği reel tüketim, gelecek için beklenen gelirin olanak verdiği tüketime oranla arttıkça, zaman tercih oranı düşmektedir. Böylece tüketici, gelecekle ilgili bekleyişleri veri iken, cari gelir düzeyi arttıkça daha fazla tasarruf yapmaktadır. Yatırım ve tasarrufçular arasındaki değişimler malî araçlar yoluyla yürütülmekte, yatırım - tasarruf dengesi, reel getiri oranı (tasarrufların talep fiyatı), zaman tercih oranı (arz fiyatı) ve reel faiz oranı (piyasa fiyatı) arasında denge kurulmasını gerektirmekte, bu da malî piyasalarda, geleneksel arz - talep mekanizmasıyla sağlanmaktadır.

Kısaca özetlenen bu mekanizma çerçevesinde, Fisher'in önermesi ile ilgili çeşitli olasılıklar ortaya çıkmaktadır. Bunu incelemek için reel *getiri* oranını R ile gösterelim ve malî değişimlerde kullanılan tek aracın tahvil olduğunu varsayalım. i, 1 TL'lik tahvilin bir dönemde sağladığı (nominal) faizi (ve dolayısıyla faiz oranını); p_e, o dönem başında, o dönem için oluşturulan enflasyon oranı *beklevişini;* p de o dönemin *gerçekleşen* enflasyon oranını göstersin. Tahvil üzerinden *ex ante* olarak *beklenen* reel faiz oranını r_e ile gösterirsek, bir dönem için i oranında tahvile yatırılan 1 TL'nin bir sonraki dönem başında *beklenen reel satınalma gücü* $(1 + i)/(1 + p_e)$ olduğundan, *ex ante* olarak *beklenen reel faiz oranı:*

$$r_e = [(1 + i)/(1 + p_e] - 1 = (i - p_e)/(1 + p_e) \quad (1)$$

olacaktır. Buna karşılık *gerçekleşen* reel faiz oranı:

$$r = (i - p)/(1 + p) \quad (2)$$

olmaktadır. Bu durumda i'de, reel faiz oranını reel getiri oranına eşitleyecek şekilde intibaklar yaratabilecek mekanizmalar mevcut olsa bile, bu intibaka esas olan bekleyişlerde yanılma olduğu sürece, enflasyon, gerçekleşen reel faiz oranını etkileyecektir : $p_e \neq p$ ise $r_e \neq r$ olacaktır. Açıktır ki, bu durum Fisher'in önermesi ile çelişmemektedir - zira reel faiz oranı, enflasyon doğru olarak kestirilemediği için değişmiştir. Bu nedenle, önermenin, bekleyişlerin doğru olduğu koşullarda irdelenmesi gerekmektedir. Bu varsayım altında, reel faiz oranının enflasyon koşullarındaki intibakında, en azından üç farklı durumla karşılaşılacaktır:

(1) Eğer enflasyon bekleyişlerinin yol açtığı davranışlar R'yi etkilemiyor, ancak nominal faiz oranı, r = R eşitliğini sağlayacak şekilde intibak yapamıyorsa, bu önerme geçerli değildir.

(2) Eğer enflasyon bekleyişlerinin yol açtığı davranışlar R'yi etkiliyor ve nominal faiz oranı, r = R eşitliğini sağlayacak şekilde intibak edemiyorsa, yine önerme geçerli değildir.

(3) Enflasyon bekleyişlerinin yol açtığı davranışların R'yi etkilediği koşullarda nominal faiz oranı, r = R eşitliğini sağlayacak şekilde intibak yapsa bile, önermenin geçerli olduğu söy-

lenemez. Zira bu durumda reel faiz oranının, reel getiri oranı ile eşitliği korunmakla birlikte önermenin aksine, enflasyon reel faiz oranını etkilemektedir.

Monetarist öğreti, enflasyonun, bazı koşullarda reel *getiri* oranını etkileyebileceğini kabul etmektedir. Bunlar içinde en önemli olanı, ekonominin gelir düzeyinin efektif *talep* tarafından belirlendiği ve bunun da enflasyon bekleyişleri tarafından etkilendiği kısa - dönem Keynesçi koşullarda ortaya çıkan etkidir[1]. Fiyatların yeterince hızlı intibak edemediği bu koşullarda, fiyat mekanizması, işgücü ve mal piyasalarında arz - talep dengelerini sağlayamamakta, üretim ve istihdam düzeyleri efektif talep tarafından belirlenmekte, enflasyon bekleyişleri, mal ve reel balans talebini etkileyerek efektif talebi ve gelir düzeyini artırmaktadır. Belli bir reel faiz oranında daha fazla tasarruf yapıldığından, tasarrufların arz fiyatı düşmekte, yatırımlar artarak reel getiri oranında bir düşme ortaya çıkmaktadır. Böylece, enflasyon oranı ile istihdam düzeyi arasında oluşan *Phillips ilişkisi*, enflasyon bekleyişlerinin reel getiri oranını etkilemesinin temel nedeni olmaktadır[2].

Ancak, fiyat intibaksızlığı bu Philips ilişkisine yol açan tek durum değildir. Gerçekte, bu ilişkinin monetarist varyant, kısa dönemde de fiyatların gerekli hızla değişerek piyasaları temizlediğini varsaymakta, buna rağmen bekleyişlerdeki hata nedeniyle bu tür bir ilişki elde edilebilmektedir. Bu hata, cari, fiyat değişmelerinin, zamanlararası tercihleri etkilemesine yol açmakta, cari parasal ücretlerin beklenen ücretlere göre artması işgücü arzını, gelir düzeyini ve tasarrufları etkileyerek *reel getiri oranını* düşürmektedir. Bu yaklaşımda, yukarıdakinden farklı olarak, ekonomi her zaman tam istihdam düzeyinde olduğundan, değişmesi söz konusu olan şey bu düzey olmakta, bekleyişlerdeki hata işsizlik oranını, arz koşulları tarafından belirlenen *doğal işsizlik oranının* altına indirmektedir. Bu nedenle de bekleyişler gerekli intibakı yaparak yanılma ortadan kalktığında, ekonomi bu doğal işsizlik oranına dönecek, reel getiri oranı, arz koşulları tarafından belirlenen düzeyinde kalacak, para ve enflasyon, reel dengeler açısından geleneksel nötrlüklerini koruyacaklardır - Sargent (1973), Lucas (1980).

Monetarist yaklaşım genelde, kısa dönem koşullarında da fiyat değişebilirliğiyle makro dengelerin sağlanacağı görüşünde olduğundan, Keynesçi türdeki bir Phillips ilişkisinden kaynaklanan etki, *en fazla* geçici bir etki olarak kalmakta ve Fisher'in önermesinin geçerliğini etkilememektedir. Buna karşılık bekleyişlerdeki yanılmadan kaynaklanan bir Phillips ilişkisi ise, an-

(1) Diğeri ise, uzun dönemde ekonominin dengesinin tamamen arz koşulları (verimlilik ve tutumluluk) tarafmdan belirlendiği durumda da ortaya çıkabilen ve Mundell etkisi diye bilinen etki olup bu, tasarruflarla (zaman tercih oranı ile) reel balanslar arasındaki ilişkiden kaynaklanmaktadır.

(2) Bu tür bir model için bkz. Turnovsky (1977, ch. 6).

cak bu yanılmanın sürekli ve sistematik olması halinde önermenin geçerliğini etkilemekte, bu da, monetarizmin geldiği en son nokta olan «rasyonel bekleyişler» hipotezi çerçevesinde, söz konusu olamamaktadır - Levi and Makin (1981). Bu hipotez, bekleyişlerde sistematik hatalar ortaya çıkması olasılığını dışlamakta, bu nedenle de parasal genişlemelerle yaratılan enflasyon yoluyla reel getiri oranını sürekli olarak doğal düzeyinin altında tutarak nominal değişmelerle reel etkiler sağlamak, kısaca ekonomiyi, doğal dengesinden sistematik olarak saptırmak yolu kapanmaktadır - zira piyasanın reel güçleri, kendi doğal seyri içinde, devletin bu tür politikalar aracılığıyla yaratmaya çalıştığı çarpıklıkları düzeltmektedir. Böylece, fiyat değişebilirliği ve rasyonel bekleyişler, bir arada, Fisher'in önermesini, sadece enflasyon koşullarında faiz oranlarının intibak kurallarını veren bir önerme olmaktan çıkarmakta, aynı zamanda, parasal önlemlerle reel getiri ve faiz oranlarını etkileyerek ekonominin dengelerini değiştirmeye çalışan politikaların çaresizliğinin bir ifadesi haline de getirmektedir.

Böylece, enflasyonun reel getiri oranını ve ekonominin makro dengelerini etkileyip etkilemeyeceği sorunu, büyük ölçüde piyasa mekanizmasının işleyişine bakış tarzıyla ilgilidir ve bunun çözümlenmesi, Keynesçi ve Monetarist teorilerin tüm unsurlarıyla bir arada değerlendirilmesini gerektirir. Böyle bir değerlendirme, burada incelenen sorun açısından bütün önemine rağmen, bu yazının amacının dışına taşmaktadır. Bu nedenle, sorunun bu tartışmalardan soyutlanarak incelenebilmesi için, şu şekilde formüle edilmesi uygun olacaktır: Parasal bir ekonomide, fiziksel araçlara yapılan yatırımların reel getiri oranları, malî araçların reel faiz oranlarına eşitlenebilir mi? Enflasyonun bunlar arasındaki ilişki üzerindeki etkisi nedir? Sorun, bu şekliyle likidite tercihi teorisini ilgilendirmekte ve bunun çözümlenmesi, bu teorinin gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

III.

Keynes, *Genel Teori*'de (1936, s. 141 - 143) Fisher'in önermesine değinmekte ve beklenen enflasyonun, malî araçların nominal faiz oranlarını etkileyeceği görüşünü reddetmektedir. Aynı tepki daha sonra bazı Keynesçilerde de gözlenmekte, örneğin Harrod (1971, s. 61 - 63) Friedman'a şu eleştiriyi yöneltmektedir: «enflasyon bekleyişlerinin, parasal olarak ifade edilen iki malî aracın göreli değerini etkileyeceği görüşü mantıksal olarak olanaksızdır ve bu yönde bir görüşe, iktisat teorisi alanında yer verilmemelidir». Böylece, monetarizmin tam zıddı bir görüş belirmekte, kararlı bir enflasyonun, nominal faiz oranlarını etkilemeyeceği,[3] tüm intibakın reel faiz oranlarına

(3) Ancak, ileride de değinileceği gibi (bkz. dn. 12) Harrod, **kararsız** bir enflasyonun, nominal faiz oranlarını etkileyeceğini belirtmektedir.

bineceği savunulmaktadır. Ancak bu görüşün, en azından Keynesçiler tarafından, yukarıda özetlenen monetarist yaklaşımdakiyle kıyaslanabilir bir sistematik içinde formüle edilmemiş olduğuna da değinmek gerekir. Bunun muhtemel bir nedeni, Batı ekonomilerinde 1970'lerin ikinci yarısına kadar sağlanan göreli fiyat kararlılığı ışığında sorunun pratik bir önem kazanmamış olmasıdır. Nitekim son on yılda hızlanan enflasyon ile birlikte sorun tekrar gündeme gelmiş, bu zıt görüşler, çeşitli teorik ve ampirik çalışmaların süzgecinden geçirilmiştir. Her ne kadar bu çalışmalar daha çok neoklasik teorik - seçim yaklaşımı çerçevesinde formüle edilmekteyse de, bunlara sokulacak Keynesçi unsurlar ve özellikle likidite kavramı, temel monetarist önermenin reddi için yeterli olmaktadır. Ancak bu da, Keynes'in likidite tercihi teorisindeki vurgunun değişmesini, bir anlamda bu teoride bir revizyonu gerektirmektedir.

Enflasyon koşullarında malî araçların nominal ve reel faiz oranlarının belirlenme mekanizmalarını incelemede hareket noktası olarak, fiyat kararlılığı altında portföy seçimini alalım. Bu koşullarda reel - nominal faiz oranı ayırımı ortadan kalkmakta ve şu soru, yanıtlanması gereken temel soru olarak karşımıza çıkmaktadır: *Pozitif faiz getiren malî araçlar mevcut iken, neden dolayı bazı bireyler zamanlararası servet aktarımlarını, faiz getirmeyen araçlarla, para ile yapmaktadırlar?* Gerçekte bu sorunun yanıtının aranması, böyle bir aktarmanın varlığının varsayılmasını gerektirir. Bu varsayımın doğru olduğunu kabul eder ve yanıtı, Keynes'den kaynaklanan geleneksel likidite tercihi teorisi içinde ararsak, bulabileceğimiz nedenler, malî araçların fiyatları konusundaki bekleyişler ve bu bekleyişlerdeki belirsizlik unsuru olacaktır. Geleneksel öğreti, bu tercihi biri para, diğeri de, *vadesi bireyin planlama ufkunu aşan* ve faiz getiren bir malî araç (tahvil) çerçevesinde ele almaktadır. Vade ile planlama ufku arasındaki bu bağdaşmazlık, faiz getiren malî araçlarda sermaye kaybı riskini ortaya çıkarmakta ve «rasyonel» bir hesaplama bu riskin alınmaması gerektiğini gösterdiğinde, faiz getirmeyen ancak fiyat belirsizliği olmayan araçlar (para) elde tutulmaktadır. Şöyle ki, cari dönemde i oranında faizle ihraç edilmiş bir araç, piyasa faiz oranının bu aracın vadesi gelmeden önce yükselmesi halinde, piyasada daha düşük bir fiyattan nakde çevrilebileceği için bir sermaye kaybına yol açacak ve bu kayıp, aracın kupon faizlerini aştığında, birey için nakit tutmak «rasyonel» olacaktır[4]. Böylece, faiz oranının gelecekte yükselmeyeceğini bekleyenler *(Bulls)* tahvil, yükseleceğini bekleyenler *(Bears)* nakit tutacak, gelecekle ilgili bekleyişlerin dağılımı ve cari tahvil ve nakit stoları veri iken, cari faiz oranı, tahvil piyasasını dengeleyecek bir düzeyde oluşacaktır. Bunun yanında eğer birey, beklediği faiz oranına bir

(4) Genellikle literatürde bu sermaye kaybı ön plana alındığı için, bu kararlarda birikmiş kupon faizleri hesaba katılmamaktadır.

risk atfediyor ve bu öznel riskin yarattığı maliyet, tahvile yaptığı plasman oranında artıyorsa (Tobin 1958), sadece nakit ya da tahvil tutmayacak, bunların getirilerinin beklenen değerlerini eşitleyecek şekilde portföy çeşitlemesine gidecektir.

Bu «spekülatif» ya da «atıl» *para talep teorisi*, bugünkü gelişmiş para ve sermaye piyasaları göz önüne alındığında, inandırıcı olmaktan hayli uzaktır. Keynes'de, bireylerin planlama ufuklarının sınırlı olduğunu, tasarruf olgusunun, önceden belirlenmiş bir gelecekteki tüketim planına bağlanmadığını, kısaca, neoklasik türde zamanlararası planlara yer verilmediğini hesaba katsak bile, bugünkü gelişmiş para ve sermaye piyasaları, son derece kısa vadeli, risksiz plasman olanakları vermekte ve bu tür araçlar, *atıl* para talebinin gerekçesini ortadan kaldırmaktadır - Pesek (1976). Bu koşullarda atıl para talebinin nedenini, borsaların normal seyri içinde ortaya çıkan faiz değişmelerinin yarattığı sermaye kaybı riskinde değil, olsa olsa malî buhran bekleyişlerinde aramak gerekir ve 1930'ların koşullarında bu tür bekleyişlere büyük bir önem atfedilmiş olması doğaldır. Ancak, bugünkü koşullarda, «spekülatif» para talep teorisi, para ile homojen bir malî araç arasındaki seçimi değil, en fazla, *faiz getiren araçlara yapılan plasmanlardaki vade seçimini açıklayabilecektir.*

Parayla son derece yakın bir ikame ilişkisinde olan kısa vadeli araçların varlığı, bir yandan paraya spekülatif talebin gerekçesini büyük ölçüde ortadan kaldırırken diğer yandan da para ile bu tür araçlar arasındaki seçim kararlarının açıklanması gereğini ortaya çıkarmaktadır. Açıktır ki, bu seçim, malî araç fiyatları ile ilgili bekleyişler ve belirsizlikten kaynaklanan bir seçim değildir. Aksine, bu araçlar, bu tür riskleri ortadan kaldırdığı için, seçim normlarını, parayı bu tür araçlardan ayıran temel özellikte aramak gerekir. Bu da paranın, sadece bir değişim aracı değil, aynı zamanda tüm değişimlerde bir *ödeme aracı* olmasıdır. Bu nedenle ödeme aracı niteliğinde olmayan araçlar, değişimlerde kullanılabilmek için ödeme aracına dönüştürülmek zorundadır ve dönüştürme de bir maliyete, yerleşik deyimiyle *değişim maliyetine* yol açacaktır. Gerçekten, *ödemede kullanılamayan araçların değişim maliyetine yol açması ya da paranın likidite primine (Keynes) veya service d'approvisionnement'a (Walras) sahip olması, çok hızlı enflasyon koşullarında bile paraya pozitif bir talebin varlığının nedenini oluşturmaktadır.* Eğer bu tür bir maliyet olmasaydı, pozitif getirisi olan araçlar mevcut iken, mallarla ilgili değişimleri gerçekleştirmek için *paranın tutulması* söz konusu olmayacak, getirisi en yüksek olan araç tutulacak, her defasında mallarla ilgili bir değişime girilmeden önce, bu araç ödeme aracına (paraya) zahmetsiz ve maliyetsiz olarak dönüştürülecekti. Ancak, bu koşullarda parayı diğer araçlardan ayıran özellik ortadan kalkacağı için, tüm araçlar ödeme aracı haline dönüşmüş olacak ve bunlar arasında getiri farklarının oluşmasının rasyonalitesi kalmayacaktır.

Açıktır ki, para için tanım gereği sıfır olan bu değişim maliyeti, para dışındaki tüm araçlar için aynı değildir. İşte likidite derecesi kavramı gerçekte bu farklılığı belirtmektedir. Likidite derecesini tanımlayan yelpaze içinde, paradan diğer malî araçlara, bunlardan da fiziksel araçlara gittikçe değişim maliyeti artmakta ya da likidite derecesi azalmaktadır. Almaşık araçların likidite dereceleri, para ve sermaye piyasalarının örgütlenme biçimi, malî kurumların sağladığı ödeme - aktarma hizmetleri, gelir ödeme ve harcama alışkanlıkları gibi bir seri kurumsal değişkene bağlı olarak belirlenmektedir. Bu araçlar arasındaki seçim, parasal getiriler yanında, değişim maliyetlerini de içeren *efektif* getirilere bağlı olarak yapılmaktadır. Bu efektif getirileri, (risk ve belirsizliğe göre düzeltilmiş) parasal getirilerden değişim maliyetlerini düşerek, ya da bu getirilere, değişim maliyetlerine göre tanımlanabilecek zımni likidite primleri ekleyerek tanımlamak olanaklıdır: İlkinde para sıfır değişim maliyeti alacak, diğer araçların efektif getirileri, değişim maliyetlerine bağlı olarak düşecek, ikinci yöntemde ise fiziksel araçlar sıfır likidite primi alacak, malî araçların ve paranın efektif getirileri, likidite primleri kadar artacaktır. Şüphesiz pratik düzeyde, parasal - olmayan maliyetlerin hesaba katılması, değişim maliyetlerinin likidite primine indirgenmesi önemli güçlükler yaratacaktır. Bununla beraber teorik düzeyde, likidite derecesi ve primi kavramları, tutarlı bir analizin gerektirdiği ölçüde açıktır. Bu yaklaşım, likidite tercihinde ya da para talebinde odak noktasını, malî araçların fiyat belirsizliğinden ve spekülasyondan, değişim maliyeti ve değişim talebine kaydırmakta, almaşık araçların farklı değişim maliyetleri (likidite primleri), bunların farklı oranlarda parasal getiri sağlamalarının rasyonalitesini oluşturmaktadır.

Değişim maliyetinin yol açtığı likidite tercihini basit bir modelde incelemek için, herhangi bir t döneminde, t + 1 dönemi için harcama planı yapan bir bireyin davranışlarını inceleyelim. Birey, t dönemi başında nakit olarak ödenmiş gelirinin bir kısmını, t+1 döneminde tüketmek için aktarmayı planlamış olsun. Ekonomide tek bir tüketim malının bulunduğunu, bunun t döneminde 1 TL. olan birim fiyatının t + 1 döneminde 1+p olacağının beklendiğini, mal ve nakit dışında, i oranında parasal faiz getiren, riski olmayan bir malî aracın, örneğin bir dönemlik bir tahvilin bulunduğunu varsayalım. Malın dönem içinde aşınma ve depolanma gibi nedenlerden doğan bir değişim maliyeti olduğunu, tahvilin de zahmetsiz (maliyetsiz) nakde dönüştürülemediğini, ancak bu zahmete atfedilen parasal büyüklüğün, malın değişim maliyetinden düşük olduğunu varsayar ve bu maliyetlerden giderek bu üç aracın likidite primlerini türetirsek, nakde v_m kadar, tahvile ise v_b kadar bir prim atfedilecek, malın primi sıfır olduğu için $v_m > v_b > 0$ ilişkisi sağlanacaktır. Bu durumda, likidite primlerini hesaba katan (beklenen) *efektif* reel getiri oranı mal için sıfır, nakit ve tahvil için de sırasıyla:

$$R_m = (v_m - p)/(1+p) \quad (3)$$

$$R_b = (i+v_b - p)/(1+p) \quad (4)$$

olacaktır[5]. Açıktır ki, bu ikisinden biri pozitif olduğu sürece mal tutulmayacak, $R_m > R_b$ ise, nakit karşılığında *ödenen* herhangi bir nominal gelir olmadığı, enflasyon oranı pozitif olduğu ve tahvil üzerinden pozitif bir gelir ödemesi yapıldığı halde nakit tutulacaktır. Buna karşılık $R_b > R_m$ o ise, tahvil üzerinden *ödenen* nominal faiz oranı, enflasyon oranından düşük bile olsa tahvil tutulacaktır: Zira bunun için $i+v_b > p$ koşulunun sağlanması gerekmekte, $i < p$ olsa bile bu koşul sağlanabilmektedir. Böylece, enflasyon oranından daha düşük oranda bir nominal getiri sağlayan bir malî aracı tutmak rasyonel olabilmekte, bu rasyonaliteyi ise, farklı araçların farklı likidite primlerine ya da farklı değişim maliyetlerine sahip olmaları vermektedir.

Tüketimi söz konusu birden fazla malın varlığı, tüketicinin $t+1$ dönemi için belirli bir tüketim planının olmaması ya da yapılan tüketim planının ve $t+1$ döneminde elde edilmesi beklenen (faiz dışı) gelirlerin belirsizlik unsuru taşıması durumlarında, mal tutmanın değişim maliyeti ve buna bağlı olarak da v_m ve v_b artacaktır. Bu durumlarda, örneğin tutulan mallardan bazılarının, $t+1$ dönemi başında tekrar ödeme aracına, bunun da arzulanan tüketim mallarına dönüştürülmesi gerekecek, bunlar da ek bir değişim maliyetine yol açacaktır. Kısaca, gelecekle ilgili tüketim ve gelir plan ve bekleyişleri kesinlikten uzaklaştığı ölçüde, veri bir enflasyon bekleyişinde, geleceğe yönelik aktarımların, para ve diğer malî araçlar yoluyla yapılması olasılığı artmaktadır.

Neoklasik davranış normları çerçevesinde, gerek bireysel optimum seçim, gerek piyasa dengeleri, almaşık araçlar üzerinden elde edilmesi beklenen efektif reel getiri oranlarının eşitlenmesini gerektirmektedir. Bu ise buradaki basit değişim modelinde $R_m = R_b = 0$ eşitliklerinin sağlanması ya da:

$$v_m = p \quad (5)$$

$$i = v_m - v_b = p - v_b \quad (6)$$

olması demektir. Açıktır ki, tahvil nakitle ne kadar yakın, mallarla ne kadar uzak bir ikame ilişkisinde ise, yani v_m veri iken v_b, 0—v_m aralığında v_m'ye ne kadar yakınsa, denge durumunda tahvilin nominal faiz oranı o kadar düşük olacaktır. Aksine, tahvil mallarla tam ikame edilebilir nitelikte, yani likidite primi içermeyen bir araç ($v_b = 0$) ise, denge durumunda tahvil faiz oranı enflasyon oranına eşit olacaktır.

(5) Burada, yine efektif faiz oranlarını etkileyen vergi türünden kesintilerin olmadığı ya da, i'nin, bu tür kesintiler düşüldükten sonra ödenen **net** faizi gösterdiği varsayılabilir.

Ekonominin nakit ve tahvil stoku veri iken, enflasyon oranındaki değişmelerin tahvil faiz oranında ne tür değişmelere yol açacağı, v_m ve v_b'nin davranışlarına bağlıdır[6]. Önce bunların enflasyon oranından bağımsız olarak veri olduğunu varsayalım. Bu durumda enflasyon oranı değişirken tahvilin nominal faiz oranı sabit kalacak, tüm intibak yükü reel faiz oranına (r'ye) binecek ve Harrod'un yukarıdaki önermesi geçerlik kazanacaktır[7]. Bu önermenin geçerli olduğu diğer bir durum ise nakit ve tahvilin tam ikame edilebilir olduğu durumdur. Bu durumda $v_m=v_b$ ve $i=0$ olacak, bunlar enflasyona bağlı olarak değişsin ya da değişmesin, enflasyon nakitle tahvil arasındaki değişim oranını etkilemeyecektir. Ancak, bu koşullarda tahvil ile nakil arasındaki ayırım anlamını yitirecektir.

Eğer v_m ve v_b enflasyon oranından bağımsız ise, bu durumda $v_m=p$ eşitliği nasıl sağlanacaktır? Bunu sağlayacak tek değişken p'dir. Bu intibakı incelemek için, t dönemi başındaki fiyat düzeyinin P_t olduğunu ve $t+1$ dönemi için P^e_{t+1} fiyatının beklendiğini ve bu bekleyişlerin P_t'den bağımsız olduğunu varsayalım. Bu durumda $(P^e_{t+1}—P_t) / P_t > v_m$ ise, cari mal talebi artacak ve bu artış, bunlar arasında eşitlik sağlanana dek sürecek, aksi halde ise P_t azalarak p düşecektir. Kısaca denge, cari fiyat düzeyinin, v_m'ye eşit bir beklenen enflasyon oranı verecek şekilde değişmesiyle sağlanmaktadır[8].

Reel gelir ve harcamalar veri iken, nakit ve tahvil stokunun reel değerlerinin düşmesi halinde bunların likidite primlerinin artacağı düşünülürse, (5) ve (6)'daki eşitliklerden giderek, enflasyon oranı arttıkça faiz oranındaki artışın bunun gerisinde kalacağı kolaylıkla gösterilebilir. Enflasyon oranı arttığında, (5)'deki eşitliğin sağlanabilmesi için v_m'nin de artması, bunun için de reel nakit talebinin düşmesi gerekmektedir. Nakit ile

(6) Bizatihi enflasyonun faiz oranı üzerindeki etkisini belirlemek için, nakit ve tahvil stoklarının göreli büyüklüklerini veri almak gerekir. Aksi halde bunlardaki değişmeler de v_m ve v_b'yi etkileyecektir.

(7) Böyle bir sonuç, tahvil ve nakit arasındaki **tek** farkın, bunların elde tutulma süresi olduğunu varsayan bir modelden türetilebilmekte, bu modelde, nominal faiz oram, beklenen enflasyondan bağımsız olarak, tamamen bunların göreli miktarları tarafından belirlenmektedir - Martins (1980). Öte yandan, bu modelde tahvil stoku veri iken, fiyatlar genel düzeyi nakit stokuna bağlı olarak değiştiğinden, nominal faiz oranı ile fiyatlar genel **düzeyi** arasında bir ilişki ortaya çıkmakta, yani **Gibson Paradoksu** (faiz oranının enflasyon oranına değil, fiyatlar genel düzeyine bağlı olması) durumu elde edilmektedir. Bu paradoksun Keynesçi yorumu için bkz. Roll (1972).

(8) Roll (1972), bu tür bir intibakı, mal piyasalarının etkinliğinin gerekli koşulu olarak görmekte ve dolayısıyla Fisher etkisinin, mal piyasalarının etkinsizliği nedeniyle ortaya çıkabileceğini öne sürmektedir.

tahvil arasındaki ikame ilişkisi nedeniyle, veri nakit/tahvil oranında, reel tahvil talebi de azalacak ve v_b artacaktır. Bu durumda (6)'daki ikinci eşitlikte p artarken v_b de arttığından, i'deki artış p'deki artıştan daha küçük olacaktır[9]. Kısaca, bu koşullarda *enflasyona tam intibak eden, efektif faiz oranıdır* $(i+v_b)$ *ve bu intibak, tahvil üzerinden ödenen reel faiz oranının (r) düşmesine yol açmaktadır*[10]. *Bunun için de tek gerekli koşul, tahvil türündeki malî araçların likidite derecelerinin, fiziksel araçların likidite derecelerinden yüksek olmasıdır.*

Daha önce de belirtildiği gibi, gelişmiş para ve sermaye piyasalarında, farklı likidite derecesine sahip bir çok aracın ortaya çıkmasıyla birlikte, malî araç çeşitlenmesi önemli boyutlara ulaştığından, likidite yelpazesi hem genişlemekte, hem de yoğunlaşmaktadır. Bu likidite farkları, enflasyon koşullarında, farklı araçların faiz oranlarının farklı intibaklar göstermesine yol açacak, kısaca enflasyon, *ceteris paribus,* nominal faiz oranlarının araç/vade *yapılarını* etkileyecektir. Yukarıdaki tartışmalar, nakit ile göreli olarak kolaylıkla ikame edilebilen kısa vadeli malî araçların faiz oranlarının daha az, uzun vadeli araçların faiz oranlarının ise daha çok intibak edeceğini, ancak, bütünüyle, malî araçlar ile fiziksel araçlar arasında likidite farkı olduğundan, faiz oranlarının genellikle enflasyonun gerisinde kalacağını göstermektedir. Gerçekte de malî ve fiziksel araçların tam ikame edilemez olmaları, malî araç ve değişimlerin varlık nedenleridir. Tüm neoklasik - monetarist finansman literatürü, malî araçlara, tasarrufçuların likit kalma arzularıyla yatırımcıların likit olmayan fiziksel araçlara yatırım yapma arzularını bağdaştıran araçlar olarak bakarken[11], yine aynı düşünce tarzında, fiziksel araçlarla malî araçların tam ikame edilebilmesini gerektiren bir faiz - enflasyon ilişkisini bulmak oldukça şaşırtıcıdır.

Son olarak, faiz oranlarının enflasyon koşullarındaki davranışı konusundaki ampirik bulgulara kısaca değinmek gerekir. Her ne kadar bazı çalışmalar bu davranışların Fisher'in önermesine uygun olduğu sonucuna varmakta ve Friedman (1971,

(9) Bunu, nakit ve tahvil arasındaki marjinal ikame oranının sabit olduğu koşullarda, (5) ve (6)'dan türetilen $i = p\,[1-(v_b/v_m)]$ eşitliğinden giderek göstermek de olanaklıdır. Bu durumda v_b/v_m sabit olup birden küçüktür ve p arttığında i daha az artacaktır. Benzer bir analiz için bkz. Fried and Howitt (1983)

(10) Malî aracı kurumların devreye girerek bundan yararlanabilecekleri, tahvil niteliğinde araçlar ihraç edip hisseler satın alarak R ile r arasındaki farkın kapanmasına neden olabilecekleri ileri sürülebilir. Ancak, yasal zorunluklar ya da optimum portföy seçimi, bu kurumların nakit rezervi tutmalarını gerektirdiği için ve/veya bunlar artan maliyetle çalıştıkları sürece, bu söz konusu olamayacaktır - bkz. Fried and Howitt (1983).

(11) Bu husus ve sözü edilen literatür için bkz. Akyüz (1984, böl. 4.1).

s. 54 - 55) «... faiz oranlarının yüksek olması paranın gevşek,... düşük olması ise sıkı tutulmuş olduğu anlamına gelmektedir» yönünde bir «ampirik genellemeye gitmekteyse de, genelde, ampirik bulguların bu önermeyi desteklemediği bilinmektedir - bkz. Roll (1972), Fried and Howitt (1983). Buna rağmen, enflasyon koşullarında faiz oranlarının yükselme eğilimi gösterdiği de açıktır. Zaten buradaki analiz de bu eğilimi reddetmemekte, sadece reel faiz oranlarının enflasyondan etkileneceğini göstermektedir. Kaldı ki, ampirik çalışmalar, faiz oranı üzerinde, yukarıda sözü edilen çeşitli etkileri (bekleyişlerdeki yanılma, Mundell, Phillips ve Fisher etkileri) ayırdetmekte fazla başarılı olmadığından[12], faiz oranlarındaki değişmelerin nereden kaynaklandığı tartışmalarını sonuçlandıracak nitelikte değildir.

IV.

Bu analiz, faiz oranlarını enflasyon oranı üzerine çıkartarak reel faiz oranını sabit tutmaya çalışan Türkiye gibi ülkelerdeki istikrar politikalarının etkileri açısından, en azından iki önemli sonuç vermektedir. Bir kere, Fisher'in önermesi teorik olarak savunulamadığına ve ampirik olarak da doğrulanmadığına göre, en azından uygulanan politikanın kendi mantığı içinde, enflasyon oranı değiştikçe reel faiz oranlarını sabit tutmaya çalışmak, etkin bir kaynak dağılımı vermeyecektir. Zira, *serbest piyasa koşullarında,* doğru olarak kestirilebilen enflasyon, malî araçların reel faiz oranlarını etkiliyorsa, enflasyon oranı değiştikçe reel faiz oranını sabit tutmaya çalışmak, serbest piyasa ekonomisinin etkin kaynak dağılımı sağladığına inananlar için bir çelişkidir. Daha da önemli olan sonuç ise, uygulanan faiz politikasının, ekonominin mevcut konjonktürü içindeki etkisiyle ilgilidir. Ekonomi tipik bir Keynesçi işszlk durumunda bulunduğuna ve enflasyon ile istihdam ve kapasite kullanımı arasında, Keynesçi türde bir Phillips ilişkisinin geçerli olma olasılığı hayli yüksek olduğuna göre, uygulanan faiz politikasının en azından kısa - dönemli etkilerinin, bu ilişki çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Yukarıdaki tartışmalar ise, bu koşullarda faiz oranlarını reel olarak yüksek tutmanın, gelir ve istihdam üzerindeki olumsuz etkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

Ancak bu son etki, özünde ödemeler dengesi sorununu çözmek amacıyla uygulanan politikanın mantığında yattığından,

(12) Örneğin bkz. Taylor (1981) - Levi and Makin (1981) tartışması. Bu etkilere ek olarak, enflasyon oranının kararlı olmamasının faiz oranlarını yükselteceği genelde kabul edilmektedir - Harrod (1971), Levi and Makin (1981). Örneğin, eğer p, belli bir enflasyon oranları **dağılımı** bekleyişinin ortalamasını gösteriyorsa, bu dağılımın varyansı arttıkça, riskten hoşlanmayan bir tüketici için enflasyon oranının **beklenen değeri** p'nin üzerine çıkacaktır.

bilinen ve beklenen bir sonuçtur. Buna karşılık faiz politikasının tasarruflar, enflasyon ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri daha az bilinmekte, buna rağmen bu etkilerin olumlu olduğu *a priori* olarak kabul edilmekte olduğundan, bunların değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

Faiz oranlarının enflasyona göre ayarlanarak reel faiz oranlarının pozitifte tutulmasının tasarruflar üzerinde olumsuz bir etki yaratmaması için, bir yandan nominal faiz ödemelerine harcanabilir gelir olarak bakılmaması ve bu nominal ödemelerin, servete, reel değerini korumak için eklenmesi, diğer yandan da bu ayarlamanın, gelir dağılımını, tasarrufları olumsuz yönde etkileyecek şekilde değiştirmemesi gerekir. Gerçekten, monetarist literatürde rastlanan yeni bir harcanabilir gelir kavramı (ki, bunu M— harcanabilir gelir olarak adlandıracağız), bu koşullardan ilkinin gerçekleştiği noktasından hareketle tüketilmiş bulunmaktadır. Bu M—harcanabilir gelir, servetin reel değerini sabit tutarak tüketilebilecek maksimum gelir olarak tanımlanmakta ve tüketim kararlarının buna göre alındığı varsayılmaktadır - Sargent (1979, ch. 1).

Bunu basit bir model çerçevesinde incelemek için, ekonomiyi dört kesime ayıralım: Ücretliler, rantiyerler, devlet ve firmalar. Bunlardan devletin nakit (M) ihraç ettiğini, firmaların tahvil (B) yoluyla borçlandığını, nakdin devlet dışındaki tüm kesimler tarafından tutulduğunu, devlete diğer üç kesimin vergi (T) ödediğini, ücretlilerin ücret dışında bir gelir elde etmediklerini (w= işçi başına parasal ücret, L= istihdam düzeyi) varsayar, M— harcanabilir reel gelirleri Y^m ile, fiyatlar genel düzeyini P, enflasyon oranını p ile gösterir, ücretlilerle ilgili değişkenler için w, rantiyerler için r, devlet için g ve firmalar için c alt-sembollerini kullanırsak, M—harcanabilir reel gelirler aşağıdaki şekilde tanımlanacaktır:

ücretliler : $Y^m_w = (w/P)L - T_w - (M_w/P)p$

rantiyerler : $Y^m_r = i(B/P) - T_r - (M_r/P)p - (B/P)p$

devlet : $Y^m_g = T_w + T_r + T_c + (M/P)p$

firmalar : $Y^m_c = Y - (w/P)L - i(B/P) - T_c - (M_c/P)p + (B/P)p$

$M = M_w + M_r + M_c$ olduğundan, bu eşitlikler $Y = Y^m_w + Y^m_r + Y^m_g + Y^m_c$ vermekte, kısaca, M—harcanabilir reel gelirler toplamı ekonominin üretim düzeyine eşit olmaktadır.

Nakit üzerine bir faiz ödenmediği için, enflasyon oranı arttıkça, *ceteris paribus*, devletin M—harcanabilir geliri artmakta,

diğer kesimlerininki ise, elde tuttukları nakit balansları oranında azalmaktadır. Böylece, enflasyonun en azından bu açıdan M—harcanabilir gelirin dağılımı üzerinde bir etkisi vardır. Eğer bu dört kesim, *M—harcanabilir gelirlerini farklı oranlarda tüketiyorlarsa,* M—harcanabilir gelirlerin dağılımındaki bir değişme, veri bir reel gelirden yapılan toplam tasarrufları etkileyecektir. Özellikle kamu kesimi daha yüksek bir oranda tasarruf (ve yatırım) yapıyorsa, enflasyonun yol açtığı bu «zorlanmış» servet aktarımı, tasarrufları artıracaktır. Bu etki bir yana bırakıldığında, eğer nominal faiz oranı, sabit bir reel faiz oranı (r) verecek şekilde endekslenmiş, yani $i=r+p$ ise, enflasyon oranındaki değişmeler M—harcanabilir reel gelirleri etkilemeyecektir. Eğer tüketim kararları, *nakdi olarak gerçekleştirilen gelirlere* bağlı olarak alınıyor, servetin reel değerindeki değişmeler hesaba katılmıyorsa, parasal ücret ve faiz oranı enflasyona göre endekslense bile, enflasyon nakdi olarak gerçekleştirilen gelirin dağılımını (buna sadece gelir dağılımı diyeceğiz) ve bununla birlikte reel tasarrufları değiştirecektir.

Burada vurgulanmak istenen şey, faiz oranının endekslenmesinin etkileri olduğundan, yukarıdaki eşitliklerde devleti ve bununla ilgili değişkenleri bir tarafa bırakalım ve sayısal bir örnekle bu sorunu inceleyelim. Bu koşullarda M—harcanabilir gelirler, $i=r+p$ olduğundan:

$$Y^m_w = (w/P)\,L$$

$$Y^m_r = i\,(B/P) - (B/P)\,p = r\,(B/P)$$

$$Y^m_c = Y - (w/P)L - i\,(B/P) + (B/P)p = Y - (w/P)L - r(B/P)$$

olacaktır. Başlangıçta ücret, fiyat, gelir ve istihdam düzeylerinin sabit olduğunu, bu denge durumunda değişkenlerin aldığı değerlerin $P=1$, $Y=10000$, $L=312$, $w=25$, $r=0.05$ ve $B=4000$ olduğunu, işçilerin tasarruf etmediğini, faiz gelirlerinden tasarruf oranının % 50, kâr gelirlerinden ise % 75 olduğunu varsayalım. Bu durumda 10000 birimlik reel gelir, ücret, faiz ve kâr arasında sırasıyla 7800, 200 ve 2000 olarak dağıtılmış olacak ve toplam tasarruflar da (nominal ve reel olarak) $0+100+1500=1600$ düzeyinde bulunacaktır.

Şimdi, ekonomi bu durumda iken, fiyatların $p=$% 20 oranında artacağının beklendiğini ve bu beklevişlerin doğru olduğunu düşünelim. Eğer parasal ücret buna göre endekslenirse, 30'a çıkacaktır. Aynı şekilde nominal faiz oranı da, reel faiz oranı değişmeyecek şekilde ayarlanırsa, $r=(i-p)/(1+p)$ gereğince yeni nominal faiz oranı % 26 olacaktır. Reel gelir ve istihdamın değişmediğini varsayarsak, toplam nominal gelir $Y(1+p)=12000$ olacak ve ücret, faiz ve kâr arasında sırasıyla 9360, 1040 ve 1600 olarak dağılacak, bunların reel değerleri ise ücret için 7800, faiz için 866.7 ve kâr için de 1333.3 olacaktır. Ancak, M—harcanabilir gelirleri hesaplarsak, tahvil

stokunun reel değerindeki değişme $4000p/(1+p) = 666.7$ olduğundan, M—harcanabilir reel faiz geliri yine 200'de, kâr geliri ise 2000'de kalmaktadır. Tüm bunlar toplu halde Tablo 1'de gösterilmektedir.

TABLO 1

	Ücret	Faiz	Kâr	Toplam
Başlangıç durumu	7800	200	2000	10000
Enflasyon durumu				
Nominal	9360	1040	1600	12000
Reel	7800	866.7	1333.3	10000
Servetin reel değerindeki değişme	0	—666.7	666.7	0
M—harcanabilir reel	7800	200	2000	10000

Görüldüğü gibi faiz oranının endekslenmesi, *nakdi olarak gerçekleştirilen gelirlerin* faiz ve kâr arasındaki dağılımını değiştirmektedir: Reel kârlar 1/3 oranında azalırken reel faiz gelirleri 4.3 katına çıkmıştır. Geleneksel anlamda gelir dağılımındaki bu değişmeye rağmen, servetin reel değerindeki değişmeleri hesaba katan M—harcanabilir reel gelirler aynıdır. Ancak, rantiyerler, servetlerinin reel değerindeki değişmeye tekabül eden geliri (666.7) nakdi olarak elde ettikleri halde, firmaların borçlarının reel değerindeki azalış bir nakdi gelir değildir. Bu, firmaların bilânçolarının aktifindeki fiziksel varlıkların cari değerindeki artış şeklinde firmalara yansımakta, kısaca likit olmayan varlıklarda somutlaşmaktadır. Böylece, firmaların aktif yapıları, likit varlıkları aleyhine, likit olmayan varlıklar lehine dönmekte, yeni firmaların likidite durumları bozulmaktadır. Nitekim, firmalar M—harcanabilir kârlarının tümünü nakit olarak dağıtmak isterlerse, nakdi kârları buna yetmeyecek, likit aktiflerini kullanmak ya da ek borçlanmaya gitmek zorunluluğu doğacaktır.

Önce bu durumun tüketim ve tasarruflar üzerinde ne gibi etkiler yaratacağını kısaca inceleyelim. Eğer firmalar sadece nakdi olarak gerçekleşen kârlarını dağıtıyorlarsa, borçlarının reel değerindeki azalışa tekabül eden M—harcanabilir kârları (666.7), bilânçolarının pasifinde öz kaynaklarına eklenen *zorlanmış* tasarruf olarak kalacak, hisse sahiplerinin eline reel olarak sadece 1333.3'lük bir kâr geçecektir. Sermaye piyasasının gelişmemiş olduğu koşullarda, firmaların öz kaynak artışları, hisselerin piyasa değerine yansımayacağı için, M—harcanabilir kârların nakdi olarak ödenmeyen kısmının kâr gelirlerinden yapılan tüketim harcamalarını etkileme olasılığı azdır. Bu durumda dağıtılan kârlardan yapılacak reel tüketim $0.25 \times 1333.3 = 333.3$ olacaktır. Eğer rantiyerler de tüketim kararlarında, servetlerinin reel değerindeki değişmeleri hesaba katmıyorlarsa, $0.5 \times 866.7 = 433.3$ kadar reel tüketim yapacaklardır. Rantiyerler, bu tüketimi efektif bir alım gücü ile desteklemek için

gerekli nakdi gelirlere sahiptirler. Ancak, bu durumda rantiyerlerin reel servetleri 433.3 — 200 = 233.3 kadar aazlmakta, yani bu tüketimin bir kısmı reel servetten karşılanmaktadır. Böylece ekonomideki toplam reel tüketim harcamaları 7800 + 433.3 + 333.3 = 8566.6 olmakta ve reel tasarruflar başlangıçtaki 1600 düzeyinden 1433.3'e (= 10000 — 8566.7) inmektedir. M—harcanabilir reel gelirler cinsinden bu tasarrufların dağılımı ise : Rantiyerler —233.3, firmalar (dağıtılmayan kârlar) 666.7 ve hisse sahipleri 1000 olmaktadır. Tasarruflardaki bu azalış, dağıtılan kârlardan yapılan tasarruf oranının, faiz gelirlerinden yapılan tasarruf oranından yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak, eğer firmalar likit varlıklarını kullanarak ya da ek borçlanmaya giderek M—harcanabilir kârlarını tamamen dağıtırlarsa, bu durumda sınıfsal tasarruf oranları ne olursa olsun, rantiyerler tüketim kararlarında, servetlerindeki reel azalmayı hesaba katmadıkları sürece, reel tasarruflar düşecektir. Bu durumda örneğin hem kârlardan, hem de faizlerden tüketim oranının 0.5 olduğunu düşünürsek, başlangıç durumunda reel tasarruflar 0.5 × (200 + 2000) = 1100 olacak, enflasyon durumunda faiz gelirlerinden 433.3, kârlardan 1000'lik tüketim yapılacağından toplam reel tüketim 9233.3'e (= 7800 + 433.3 + 1000) çıkacak ve reel tasarruflar 766.7'ye düşecektir.

Faiz oranını endekslemenin, firmaların likidite durumu üzerindeki olumsuz etkisi, enflasyonun bir likidite genişlemesi ile birlikte ortaya çıkmadığı koşullarda, ya da fiyatlardaki artış sürerken, «sıkı para» politikasıyla enflasyonun durdurulmak istenmesi halinde daha da önem kazanacaktır. Bu koşullarda endeksleme nedeniyle fonların dağılımında meydana gelen değişme, bizatihi faiz oranını yükseltici etkiler yaratabilecek, kısaca faiz oranı, kendini - besler hale gelebilecektir[13]. Enflasyon oranı ve/veya firmaların kredi bağımlılığı ne kadar yüksek ise, bu olasılık da o denli artacaktır. Örneğin yukarıdaki modelde firma borçlarının 4000 yerine 6000, enflasyon oranının % 20 yerine % 40 olması halinde, endeksleme, nakdi kâr gelirlerini negatife düşürecek (— 620 = 10000 — 7800 — (0.47) × 6000), firmaların M—harcanabilir kârlarının tümü, likit olmayan araçların cari değerindeki artış şeklinde ortaya çıkacaktır. Bu koşullarda firmalar, sadece işletme giderlerini karşılamak için değil, aynı zamanda faiz ödemek için de borçlanmak zorunda kalacaklardır.

Şüphesiz firmalar buna, fiyatları, endekslemeye esas olan beklenen enflasyon oranı üzerinde artırarak karşı koyabilirler. Bu durumda rantiyer - firma çekişmesinin yükünün ücretlere binmesi, reel ücretlerin bu çekişme içinde düşmesi olasılığı or-

(13) Bunu önlemenin bir yolu, faiz gelirlerinin nominal kısımlarını malî kurumlarda bloke ederek bunları, nakdî gelirleri azalan borçlulara cari faiz oranı üzerinden aktarmak, rantiyerlere ise, sadece reel faize karşı gelen kısmı nakdî olarak ödemektir.

taya çıkmaktadır. Bunu yukarıdaki örnek çerçevesinde incelemek için, firmaların *mark-up* fiyatlandırma yöntemi uyguladıklarını, cari maliyetler üzerine koydukları sabit bir *mark-up* ile fiyatları belirlediklerini varsayalım. Bu *mark-up* oranını q ile gösterirsek:

$$PY = (wL+iB)(1+q)$$

olduğundan, örnekte baştaki *mark-up* oranı 0.25'dir. Parasal ücretin ve faiz oranının % 20'lik bir enflasyona göre endekslendiği ve bu oranda bir enflasyonun gerçekleştiği durumda, nakdi olarak ödenen ve gerçekleştirilen gelirlere göre hesaplanacak *mark-up* oranı:

$$12000 = (9360 + 1040)(1 + q)$$

eşitliği gereğince 0.154'e inmektedir. Buna karşılık M—harcanabilir gelir tanımına uygun olarak hesaplanan *M—mark-up* oranı değişmemiştir:

$$12000 = (9360 + 1040 - 4000p)(1 + q)$$

eşitliği gereğince p = % 20 iken, M—harcanabilir kârlara göre hesaplanan *mark-up* yine 0.25'dir. Ancak, eğer firmalar, fiyatlandırmaya esas olan maliyetlerde, borçlarının reel değerindeki düşmeyi hesaba katmıyor, *mark-up*'larını nakdi maliyetlere göre ayarlayarak likidite durumlarını korumak istiyorlarsa, parasal ücret ve faiz *ex ante* olarak % 20'lik bir enflasyona göre ayarlanmışken, fiyatlar, nakdi gelir ödemeleri üzerinden 0.25'lik bir *mark-up* verecek şekilde saptanacaktır. Bu durumda gerçekleşen enflasyon oranı (p*)

$$(1+p^*)\ 10000 = (9360 + 1040)(1+ 0.25)$$

eşitliğine göre p* = % 30 olacaktır. Bunun verdiği yeni bölüşüm Tablo 2'de gösterilmektedir.

TABLO 2

	Ücret	Faiz	Kâr	Toplam
Başlangıç durumu	7800	200	2000	10000
Enflasyon durumu (p* = 0.30)				
Nominal	9360	1040	2600	13000
Reel	7200	800	2000	10000
Servetin reel değerindeki değişme	0	—923	923	0
M—Harcanabilir reel	7200	—123	2923	10000

Bu fiyatlama sonucunda *gelir dağılımı ücretliler aleyhine, ratiyerler lehine* değişmekte, ilkinden ikincisine 600'lük bir reel gelir aktarımı sağlanmaktadır. Buna karşılık *reel servet dağılımı rantiyerler aleyhine, firmalar lehine* değişmekte, ilkinden ikincisine 923'lük bir reel servet aktarımı olmaktadır. An-

cak, bu dağılımdan net olarak kârlı çıkanlar firmalardır: M—harcanabilir gelirin dağılımının gösterdiği gibi, bunda firmaların payı, hem ücretliler, hem de rantiyerler aleyhine artmaktadır. Nitekim, nakdi olarak ödenen ve elde edilen gelirler üzerinden hesaplanan *mark-up* oranı 0.25'de kaldığı halde, M—harcanabilir kârlara bağlı olarak hesaplanan oran 0.413'e çıkmaktadır.

Ex post olarak bakıldığında, bölüşümdeki bu değişmenin, ücret ve faiz oranının ayarlanmasına esas olan enflasyon bekleyişlerindeki yanılmadan doğduğu izlenimi edinilmektedir: Zira beklenen enflasyon (% 20) reel ücret için 25, reel faiz oranı için % 5 verdiği halde, gerçekleşen enflasyon (% 30) reel ücreti 30/1.3 = 23.1'e, reel faiz oranını ise (0.26 — 0.30)/1.3 = — % 3.1"e düşürmektedir. Ancak, bu sonuçlar, bekleyişlerdeki yanılmadan değil, tamamen fiyatların belirlenmesinde izlenen yöntemden kaynaklanmaktadır. Gerçekten, enflasyon koşullarında, bu tür bir fiyatlama altında, gelir ve servetin dağılımını başlangıç düzeylerinde tutacak bir enflasyon oranı mevcut değildir. Faiz, daha yüksek bir enflasyon oranına göre endekslendiğinde, rantiyerler nakdi olarak gerçekleştirilen reel gelirin daha büyük bir kısmını alacaklar, işverenler ise reel kârlarını korumak için enflasyon oranını daha da yükseltecekler, kısaca enflasyon oranı pozitif olduğu sürece, bu tür endeksleme ve fiyatlama, kararsız bir sürece yol açacak, reel faiz gelirleri sürekli olarak ücretlerin aleyhine artacak ve enflasyon oranı sürekli olarak yükselecektir.

Bu süreç özünde, rantiyerlerin reel faiz oranını (M—harcanabilir reel faiz gelirini), firmaların da reel kârlarını korumak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin Tablo 2'deki % 30'luk enflasyon durumunda, M—harcanabilir reel faiz gelirlerini 200'de sabit tutacak reel faiz ödemesi 1123 (= 923 + 200) olmakta, reel gelir *talepleri* toplamı (7800 + 1123 + 2000 = 10923), reel gelir düzeyini (10000) aşmaktadır. Dikkat edilirse, ücretliler, Tablo 2'deki reel ücret ödemelerine rıza gösterseler bile bu sonuç değişmemektedir (7200 + 1123 + 2000 = 10323 > 10000). Ancak, eğer reel ücretler yeterince düşürülebilirse, kâr ve faiz arasındaki çekişme sona erecektir. Eğer % 20'lik bir enflasyonun beklendiği koşullarda, faiz oranı bu enflasyona göre endekslenir, ancak parasal ücret sadece % 9.74 oranında artırılarak reel ücret 25'den 22.86'ya düşürülürse, gerçekleşen enflasyonun da % 20 olması halinde, reel kârlar ve reel faiz oranı değişmeyecek, kısaca *çekişme tamamen ücretliler aleyhine sonuçlanacaktır.* Bu durumda ortaya çıkan bölüşüm Tablo 3'de verilmektedir.

Böylece, faiz oranı endekslendiği ve fiyatlar, reel kârları sabit tutacak şekilde ayarlandığı zaman, enflasyon oranının sürekli olarak % 20 düzeyinde tutulması ve faiz - kâr çekişmesinin sona ermesi için, reel ücretin % 8.5 oranında düşmesi gerekmektedir. Bu durumda gelir dağılımı yine ücretler aleyhine, faiz lehine değişmekte, rantiyerlerin reel servetlerinde bir

TABLO 3

	Ücret	Faiz	Kâr	Toplam
Başlangıç durumu	7800	200	2000	10000
Enflasyon durumu (p = % 20)				
Nominal	8560	1040	2400	12000
Reel	7133.3	866.7	2000	10000
Servetin reel değerindeki değişme	0	—666.7	666.7	0
M—Harcanabilir reel	7133.3	200	2666.7	10000

düşme olmadığı halde firmaların reel servetleri (M—harcanabilir kârları) artmaktadır. Ücretlilerden rantiyerlere aktarılan reel gelir, bunlardan firmalara aktarılan reel serveti aynen karşıladığı için (866.7 — 200 = 7800 — 7133.3 = 666.7), firmaların reel servetlerindeki artışın kaynağını ücretlerdeki düşüş oluşturmaktadır. Açıktır ki, enflasyon oranı arttıkça, reel faiz oranının ve reel kârların başlangıç düzeylerinde tutulması, reel ücretin daha fazla düşmesini gerektirecektir: Örneğin % 30'-lük kararlı bir enflasyon halinde, reel faiz oranını % 5 düzeyinde tutacak faiz ödemelerinin reel değeri yukarıda hesaplandığı gibi 1123 olduğundan, bu durumda reel kârların 2000'de kalması için, reel ücret ödemelerinin 6877'ye, işçi başına reel ücretn ise 22.04'e düşmesi gerekmektedir.

Böylece, reel faiz oranının sabit tutulmaya çalışıldığı enflasyon koşullarında, rantiyerlerden firmalara reel bir servet aktarımı önlenmekte, ancak firmalar, reel kârlarını ve likidite durumlarını korumaya yönelik bir *mark-up* fiyatlandırma uyguladıkları sürece, enflasyonun kontrol altında tutulması, bu aktarmanın ücretlerden yapılmasını gerektirmektedir. Öte yandan, fiyatlar artmakta devam ederken «sıkı para» politikası izlenmesi, bu tür bir fiyatlandırmaya başvurmadıkları takdirde, firmaların likidite durumlarını daha da kötüleştirecek ve faiz oranını, kendini - besler bir hale getirecektir. Eğer reel ücretler gerekli oranda düşürülemiyorsa, enflasyonu düşürmek bir yana, belli bir düzeyde tutmak da zorlaşacaktır. Şüphesiz bu süreç içinde, burada veri olarak alınan reel gelirin ve efektif talebin ne yönde tepkiler göstereceği de önemlidir ve sorunun tüm yönleriyle incelenmesi, faiz oranının endekslenmesinin, finansman ve bölüşüm etkilerini de içeren genel bir makroekonomik modeli gerektirecektir. Buna rağmen, burada incelenen model, belli koşullarda bu etkilerin niteliklerini ve yaratacağı sorunları açıklıkla ortaya koymaktadır

V.

Bu son bölümde, buraya kadar işlenen ana temalar çerçevesinde, Türkiye'de 1980 ortalarından bu yana izlenen faiz politikalarının *genel* bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Şüphesiz kapsamlı ve ayrıntılı bir değerlendirme, Türk malî sisteminin

özelliklerinden, geçmişte gösterdiği eğilimlerden ve ekonomik istikrar ve gelişme konusunda yarattığı sorun ve olanaklardan bağımsız olarak yapılamaz. Ancak bu konular başka bir araştırmada (Akyüz 1984) ayrıntılı olarak ele alındığı ve bu yazının fiziksel sınırları dışına taştığı için, burada, baştaki analizlerle ilgili belirli noktalar vurgulanmaya çalışılacak, bu yapılırken de sözü edilen araştırmanın bulgularından yararlanılacaktır. Önce, ikinci ve üçüncü bölümlerdeki tartışmalar ışığında, faiz oranlarının yapısı ve düzeyi değerlendirilmeye çalışılacak, daha sonra da faiz oranlarındaki ayarlamaların, bir önceki bölümde geliştirilen modeldeki türde etki ve süreçlere yol açıp açmadığı tartışılacaktır.

Faiz oranlarının yapı ve düzeyinin değerlendirilmesi, ekonominin *malî* araç bileşimi ile bunların risk ve likidite yapılarının belirlenmesini gerektirmektedir. Türkiye'deki verilere baktığımızda, büyük ölçüde piyasalara yansımayan hisseleri bir kenara bırakırsak,, «tasarrufçular» için *gönüllü*[14] *malî plasmanlara* konu olan beş aracın var olduğunu görmekteyiz: Nakit, vadesiz ve vadeli (ihbarlı dahil) mevduat, devlet tahvilleri ve özel sektör tahvilleri. 1981 sonu itibariyle bunların toplam stoku içinde nakit % 18, mevduat % 72, devlet tahvileri ‰ 8 ve özel sektör tahvilleri % 2 kadar yer tutmaktadır - Akyüz (1984, Böl. 4). Gözlemler bu oranların az çok şu anda da geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Sadece, vade ve faiz konusundaki ayarlamalar, toplam mevduatın vadesiz - vadeli dağılımını etkilemektedir. Özellikle devlet tahvillerinin (ve Hazine bonolarının) önemli bir bölümünün, malî kuruluşlara çeşitli zorlamalarla satıldığı göz önüne alınırsa, gönüllü malî plasmanlara konu olabilecek araçların hemen hemen tümünün parasal sistemin (Merkez Bankası ve mevduat bankaları) ihraçları ile sınırlı olduğu söylenebilir. Nitekim, çok defa mevduata (bazen vadesiz - vadeli ayırımı da yapılmaksızın) tasarruf gözüyle bakılmakta ve mevduat artışları, tasarruf artışları ile özdeş tutulmaktadır. Mevduatı ne pahasına olursa olsun artırma çabalarının arkasında, özünde bu anlayışın yattığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çeşitli iniş çıkışlar göstermekle beraber, 1980 ortalarından beri uygulanan faiz politikası, bu ana amaca yönelmiş, vadelerin belirlenmesi ve dolayısıyla mevduatın tanımı (vadesiz, ihbarlı, vadeli) ve faiz yapısı konusundaki çeşitli değişikliklere rağmen, temel politika, vadeli mevduata, enflasyon oranı üzerinde faiz ödemeye çalışmak olmuştur. Bunun yanında, özel sektör tahvil faizleri, doğrudan ya da mevduat faizlerine bağ-

(14) Burada, sosyal güvenlik kurumlarında toplanan sigorta prim karşılıkları gibi **zorunlu** plasmanlar dışlanmaktadır. Son zamanlarda uygulanmaya başlanan döviz hesapları ise, bu konudaki veriler henüz yeterince ortaya çıkmadığı için göz önüne alınamamıştır. Ancak, Türkiye'de faiz oranlarının yapısının çarpık, düzeyinin yüksek olduğu sonucu bu hesaplar için de (hatta daha da fazla) geçerlidir.

lanarak saptanmış, bunlar arasındaki faiz farkları, çok defa 10 puanın altında kalmıştır. Kamu kesimi tahvillerinin faizlerinin belirlenmesinde ise, bir «borç yönetimi» endişesinden çok, gerekli fonları MB yerine piyasadan elde etme endişesinin giderek egemen olduğu görülmekte ve genellikle bu tahvillerin faiz oranları, vadeli mevduatın net (stopajdan sonra kalan) faiz oranı üzerinde tutulmaktadır.

Daha önce de değinildiği gibi, malî piyasaların rekabetçi bir ortamda çalıştığı koşullarda, malî araçların faiz yapısı, bu araçların risk ve likidite dereceleri ile yine bunların vade süreleri içinde meydana gelebilecek faiz oranı değişmeleri konusundaki bekleyişleri yansıtacaktır. Bu nedenle, piyasa mekanizmasını ön plana çıkarma iddiasında olan bir yaklaşımın yanıtlaması gereken temel soru şu olmaktadır: Türkiye'de mevcut faiz oranlarının yapısı, risk, likidite ve bekleyiş farklarından kaynaklanan bir rasyonaliteye sahip midir?

Önce göreli önemi daha az olan bekleyişler sorunu kısaca ele alalım. Eğer cari dönemde, örneğin iki sene vadeli plasmanlarda faiz oranı % 10, bir sene vadeli plasmanlarda % 12 ise, bu, bir sene sonra, senelik faiz oranının % 8 dolaylarına ineceğinin beklendiğini gösterecektir[15]. Dolayısıyla, faiz oranları enflasyon bekleyişlerine göre saptandığı zaman, kısa vadeli plasmanlara daha yüksek faiz verilmesi, enflasyon oranının düşeceğinin beklendiğini gösterir. Nitekim Türkiye'de Aralık 1983'de belirlenen mevduat faiz oranları (3 aylık için % 49, 6 aylık için % 47) enflasyon oranının düşeceği yönünde bir bekleyişe işaret etmektedir. Ancak, bu bekleyişler gerçekleşmediği, aksine enflasyon oranı yükseldiği için, bir süre sonra faiz oranları tekrar ayarlanmıştır - bugün de geçerli olan bu oranlar 3 aylık mevduatta % 52, 6 aylıkta ise % 48'dir. Bu yeni oranlar da enflasyonun düşeceğinin beklendiğini göstermektedir. Ancak, geçen dönemdeki gelişmeler, bu bekleyişlerin de doğru olmadığını ortaya koymuştur - yine de, bu yapının değiştirilmemiş olması, bu yöndeki bekleyişlerin devam ettiğine işaret etmektedir. Tüm bunlar, *ex post* olarak faiz yapısının, enflasyon oranındaki değişmeler ışığında «doğru» olmadığını, hükümetin enflasyon konusunda tutarlı bir projeksiyon yapamadığını, ya da böyle bir projeksiyon mevcut olsa bile, piyasanın bekleyişlerini etkilemek için faiz oranlarını kullanmak istediğini ortaya koymaktadır.

Sorunu bu bekleyişlerden soyutlayarak incelediğimizde, mevcut faiz oranları *yapısının*, yukarıda belirtilen araçların

(15) Bu durumda cari dönemde iki senelik bir plasman yapmakla, bir senelik plasman yapıp sene sonunda (beklenen orandan) tekrar plasman yapmak arasında bir fark yoktur. İlkinde 1 TL. iki sene sonra 1.10 + 0.10 (1 + 0.08), ikincisinde ise (1 + 0.08) × (1 + 0.12) olacak ve bunlar eşitlenecektir. Böylece, faiz oranı bekleyişleri, cari dönemdeki faiz oranlarının vade yapısını belirleyecektir.

risk ve likidite farklarını yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Bugün, bu araçlardan nakit, mevduat ve devlet tahvilleri arasında önemli bir risk farkı bulunmamaktadır. Özellikle mevduat sigortasının getirilmesinden sonra, mevduatın önemli bir bölümü için «sermaye kaybı» riski büyük ölçüde ortadan kalkmıştır[16]. Ancak, aynı şeyi özel kesim tahvilleri için söylemek olanaksızdır. Sermaye piyasasının mevcut örgütlenme ve enformasyon aktarma düzeyinde, özel kesim tahvillerinin *algılanan* riski, en azından ortalama «tasarrufçu» için son derece yüksektir ve yakın geçmişteki banker olayı bu riski daha da artırmıştır.

Bu malî araçların göreli likidite derecelerine gelince, burada da benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Nakit ile her tür mevduat arasındaki likidite farkı, Türkiye'de bankaların az gelişmiş ödeme - aktarma hizmetlerinden dolayı, gelişmiş bankacılık sistemdekilere oranla daha yüksek olduğu halde, mevduatın vadesiz ve vadeli türleri arasındaki likidite farkı daha düşüktür. Mevduat üzerinden çek kullanımının yaygınlaşmamış olması[17], bankaların kayıtlar üzerinden ödeme - aktarması yapmaktaki gönülsüzlükleri[18], her hesabın (vadeli ve vadesiz) ayrı ayrı pozitif balans göstermesi gereksinimi ve *overdraft* olanağının bulunmaması gibi nedenler, bunların ödeme aracı ile ikame derecesini azaltan temel unsurlardır. Bir yandan vadesiz mevduat ödemelerde kullanılamazken, diğer yandan vadeli mevduatta gerek vadenin son derece kısa olması, gerek vade taahhüdünün bağlayıcı olmaması, bunlar arasındaki *tek* farkı, «hesapta tutma süresi» farkına indirgemekte, likidite farkı-

(16) Burada sözü edilen risk, faiz oranlarının değişmesinin yarattığı spekülatif risk değil, malî iflas nedeniyle ödeyememe riskidir. Ancak, sigorta fonlarından yapılan ödemelerde gecikme varsa da, bunun önemli bir risk olarak algılanmadığına değinmek gerekir. Faiz oranları yapısının risk ve likidite farklarını yansıttığı koşullarda, bizatihi böyle bir sigorta kurumunun getirilmesi, mevduat faiz oranlarının göreli olarak (diğer araçların faiz oranlarma kıyasla) düşürülmesini gerektirir. Türkiye'de, mevduat sigortasını izleyen bu tür bir ayarlama gözlenmemektedir.

(17) Bazı bankalar, tasarruf hesaplarına, belli miktarlar içinde **ödeme garantisi** taşıyan çekler vermekte, ancak ödemelerde, birbirleri üzerine çekilmiş bu tür çekleri (çok defa takasa girmediği gerekçesiyle) kabul etmemektedirler!

(18) Bunu saptamak için, bankanızdan her ay otomatik olarak kiranızı ödemesini rica edebilirsiniz. Eğer itibarlı bir müşteri iseniz ve aybaşlarında hatırlatırsanız bu ödemeyi aktarabilirler. Ama yine de emin olmak için bankaya bir uğramanız gerekebilir. Gitmişken de, bu düzeyde bir ödeme - aktarma hizmeti sağladıkları halde, 100 TL.'lık mevduat toplamak için 10 TL.'den fazla masraf yapmayı nasıl başarabildiklerini sorabilirsiniz. Herhangi bir itiraz gelirse, Pesek (1976) diyebilirsiniz.

nı daraltmaktadır. Buna karşılık ikincil piyasaların gelişmemiş olduğu, ticarî faaliyetler dışında tahvil karşılığı kredi ve avans uygulamasının bulunmadığı göz önüne alınırsa, tahvillerin likidite derecelerinin daha düşük olduğu görülecektir.

Tüm bunlar ışığında, mevcut faiz *yapısının*, malî araçların risk ve likidite farklarını yansıttığını söylemek olanağı yoktur. Bir yandan ödeme aracı olarak kullanılamayan vadesiz tasarruf mevduatına % 5 gibi düşük bir faiz ödenirken, çok kısa vadeli, aynı ölçüde risksiz, vade taahhüdü bağlayıcı olmayan ve vadesiz mevduattan tek farkı «hesapta tutma süresi» olan vadeli mevduata bu denli yüksek faiz ödenmesini, risk ve likidite farkı ile açıklamak olanağı bulunmamaktadır. Gerçekten, risk ve likidite farkları, nakit ve vadesiz mevduat nominal faiz oranları farkının, mevcut farkın daha üzerinde, ama daha da önemlisi, vadesiz ve kısa vadeli mevduat arasındaki faiz farkının, mevcudun çok daha altında olması gerektiğini göstermektedir[19]. Yapı açısından muhtemelen en önemli çarpıklık, vadeli mevduat faiz oranları ile özel kesim tahvillerinin faiz oranları arasındaki marjdadır. Yukarıdaki gözlemler, bunlar arasındaki risk ve likidite farklılıklarının, mevcut 8 - 10 puanlık nominal faiz farkının hayli üzerinde olduğunu, bu nominal faiz farkının, mevduat ve tahvillerin *efektif* faiz oranlarını eşitleyemeyeceğini göstermektedir. Kısaca, likidite ve risk farkları göz önüne alındığında, mevduatın efektif faiz oranı, özel kesim tahvillerinin efektif faiz oranlarının üzerine çıkmaktadır. Bu nedenle mevcut faiz yapısı, bankaların malî sistemdeki egemenliğini pekiştirici sermaye piyasasının gelişmesini engelleyici niteliktedir[20].

Mevcut faiz oranlarının *düzeyine* döndüğümüzde ise, bunun her türlü kıstasa göre *çok* yüksek olduğunu görmekteyiz. Bunu, risk unsurundan bağımsız olarak görebilmek için, devlet tahvilleri ile vadeli mevduat üzerinden *ödenen* faiz oranlarını incelemek uygun olacaktır. Mevcut durumda, devlet tahvilleri üzerinden % 45 net faiz ödenmekte ve hükümetin bugünlerde, % 55'e varan bir oranda 6 ay vadeli tahvil ihracına hazırlandığı bilinmektedir. Önümüzdeki 6 ay için (yıllık) enflasyon oranının % 30'un altında kalacağı iddia edildiğine göre, devlet tahvillerinin likidite primleri hesaba katılmasa bile, bu, % 20'ye yakın bir reel (net) faiz oranı vermektedir. Likidite primini hesaba katan efektif (net) reel faiz oranının bunun üzerinde olduğu açıktır. Bugün Türkiye'de yatırımların ya da herhangi türde fiziksel bir plasmanın, % 20'leri aşan bir *efektif reel getiri* sağlayamayacağı düşünülürse, bu reel faizin hangi «yatırı-

(19) Örneğin, tek farkı «tutma süresi» olan bu araçların göreli faiz oranlarının belirlenmesine Martins (1980) modeli çerçevesinde yaklaşılırsa, Türkiye'de 1983'ün ilk çeyreğindeki verilerle, vadesiz - vadeli faiz farkının kabaca 1 : 3.3 oranında olması gerekir.
(20) Bu sorunlar ve yapıyla ilgili öneriler konusunda bkz. Akyüz (1984, böl. 8.1).

mın» hangi «marjinal verimliliğiyle» ödeneceği sorusu açık kalacaktır. Aynı husus, özel kesim kredilerinin kaynağını oluşturan mevduat için de geçerlidir. Bugünkü düzeylerinde vadeli mevduat faiz oranları, % 15'i aşan bir net reel faiz getirmekte, buna likidite primi eklendiğinde, efektif oran daha da yükselmektedir. Dolayısıyla, devlet tahvillerine ve mevduata *plasman yapanlar için*, bunlardan elde ettikleri *efektif net reel faiz oranı*, yapabilecekleri herhangi bir *reel* plasmandan elde edebilecekleri oranın çok üzerindedir. Buna karşılık *kullanıcılar açısından*, özellikle bankaların hayli yüksek olduğu bilinen aracılık maliyetleri de hesaba katılırsa, fonların *efektif net reel maliyet* oranının, reel faiz oranını epey aşacağı açıktır.

Bu noktada, bu denli yüksek faiz oranlarına rağmen, Türkiye'de fon piyasalarında talep fazlası olduğu gerçeğinin açıklanması gerekmektedir[21]. Gerçekte bu sorun, «sermayenin marjinal verimliliğinin» yüksek olmasından değil, cari konjonktürün etkisiyle düşük olmasından ve «para bir yandan sıkılırken», diğer yandan da faiz oranını yükseltmenin yarattığı likidite bunalımından doğmaktadır. Kısaca, bugün Türkiye'de kısa dönemde fon talebi, faiz oranı ile *pozitif* bir ilişki içindedir ve bu talebin, sermayenin etkinliği ve reel getiri oranı ile bir ilişkisi yoktur[22]. *Mevcut politikalarla* uzun dönemde bu ilişkinin tersine çevrilebilmesi ise, ancak bir seri malî buhran yaşadıktan sonra olanaklıdır. Fon talebinin bu niteliği, malî - olmayan özel şirketler kesiminin, yatırımları, likit varlık ve yükümlülükleri arasındaki ilişkilerde gözlenmektedir. Kesim, 1980 öncesinde, stok ve sabit sermaye yatırımlarının, % 20'nin altına düşmeyen bir oranını kendi içsel fonlarıyla finanse ederken, bu oran 1981'de eksiye (—0.09) dönmüş, kısaca kesimin nakdî olarak gerçekleşen tasarrufları negatif olmuştur. Buna paralel olarak, kesimin 100 TL.'lık stok ve sabit sermaye yatırımları, dolaylı ve dolaysız olarak 1978 - 79'da 80 TL.'nin altında bir kredi gereksinimi gösterdiği halde bu oran 1981'de 150 TL.'ye ulaşmıştır. Nihayet, kesimin toplam likit (malî) aktiflerinin, kredi ve tahvil yükümlülüklerine oranı 1978 - 79'da % 70 dolayında iken, 1981'de % 50'nin altına inmiştir[23]. Tüm bunlar, fon talebinin önemli bir bölümünün işletme sermayesi gereksiniminden kaynaklandığını göstermekte, faiz oranı endekslendiği ölçüde, nakdî olarak gerçekleştirilen net cari gelir düştüğü için, bir likidite bunalımı ortaya çıkmakta, nakdî gelirler, işletme

(21) Faiz oranları devlet müdahalesiyle belirlendiğine göre, bu husus, bu alanda piyasa mekanizmasına o kadar da itibar edilmediğini göstermektedir. Ancak, son günlerde bu imanın tazelendiği («kredi ile çalışanlar bağıracaklar») yönünde göstergeler vardır.

(22) Kaldı ki, talep fiyatı kredi riskine göre düzeltilirse, efektif olarak hayli düşecektir. Şüphesiz bu, krediyi alanların değil verenlerin sorunudur.

(23) Veriler Akyüz (1984)'den alınmıştır.

sermayesi açığını ve borç ve faiz ödemelerini karşılayamadığından, kredi gereksinimi artmaktadır. Bu koşullar altında oluşan fon talebine ve talep fiyatına, «sermayenin marjinal verimliliğinden» kaynaklanan talep ve fiyat olarak bakmak olanaksızdır[24].

Bu ve diğer bazı gözlemler, Türkiye'de, bir önceki bölümde geliştirilen türde bir modelin işlemekte olduğu izlenimini güçlendirmektedir. Bir kere, 1980'den itibaren, reel faiz oranlarında önemli bir sıçrama sağlanmış olmasına rağmen, ortalama tasarruf oranının yükselmediği, aksine düşme eğilimi gösterdiği bilinmektedir. Bu, bir yandan, gelir düzeyi düşerken, faiz oranları aracılığıyla tasarrufları yükseltmenin bilinen güçlüklerini gösterirken, diğer yandan da faiz oranını endekslemenin, gelir dağılımında yarattığı değişmelerin (kamu kesiminin göreli gelirindeki değişmeler de dahil), tasarruflar üzerindeki olumsuz etkisini de yansıtmakta olabilir. Her ne kadar farklı sınıfların tasarruf eğilimlerinin ve bunların gelir türleriyle ve faiz oranlarıyla olan ilişkilerinin saptanması, ayrıntılı bir araştırma gerektirmekteyse de, bazı gözlemler Türkiye'de, faiz oranlarının yükseltilmesiyle rantiyerlerin eline geçen gelirin, servetin reel değerindeki azalmaya tekabül eden nominal bölümünün de kısmen tüketime gittiğini; yüksek faiz nedeniyle malî araçlara kaymada, servetin reel değerini korumak endişesinden çok, tüketim endişesinin egemen olduğunu göstermekte; kısaca, rantiyerlerin tüketim kararlarının, M—harcanabilir gelire değil, nakdî olarak gerçekleştirilen gelire bağlı olarak alındığı hipotezini desteklemektedir. Bu gözlemlerden ilki, vadeli (ihbarlı) mevduatta vadenin bir aya indirilmesinin, aleyhteki faiz farkına rağmen, daha uzun vadeli mevduattan buraya kayılmasına yol açması, aylık mevdutın oldukça çekici bulunmasıdır. Aynı şekilde, 3 ay ve daha uzun vadeli mevduatta aylık faiz ödemesine geçilmesi, bu tür mevduatı artırıcı bir etki yaratmaktadır. Nitekim, 1983 sonunda getirilen ve aylık mevduat ve aylık faiz ödemelerini dışlayan rejimin bir süre sonra terkedilerek, aylık vade ve faiz ödemesinin getirilmesinin nedenini burada aramak gerekir. Bunlar yanında, bazı gözlemler (örneğin faizlerin tahakkuk ettirildiği ve mevduata eklendği dönemleri izleyen mevduat azalışları) kazanılan *nominal* faizlerin tümüyle mevduata eklenmediğini, bunların kısmen çekilerek kullanıldığını göstermektedir. Ve nihayet banker deneyimi, önemli sermaye riskine rağmen, oldukça yüksek aylık nominal gelir sağlayan plasmanların ne kadar çekici olabileceğini ortaya koymuş, bu tür bir gelir sağlama endişesi, servetin reel değerini koruma endişesini bastırmıştır. Bu gözlemler ışığında, bu tür plasmanlar, servetin reel değerini ko-

(24) İzlenen politikalara daha sempatik bir gözle bakmakla birlikte, uygulanan faiz politikasının yarattığı bu ve benzer sorunlar, Dünya Bankası'nın bir raporunda da dile getirilmektedir - WB (1983, ch. VI).

rumaya yönelik, tasarrufların aktarıldığı plasmanlar olarak bakmak anlamlı değildir.

Faiz oranlarının yükseltilmesinin, ücret gelirleri ve enflasyon üzerindeki etkileri konusunda da ayrıntılı araştırmaların gereği ortadadır. Bununla beraber, Türkiye'de de egemen olan oligopolistik piyasa koşullarında uygulanan *mark-up* fiyatlama yönteminde, kredi maliyetinin, büyük ölçüde fiyatlara yansıyacağı bilinmektedir[25]. Bu durumda, yüksek faize rağmen, 1982 ve 1983'de enflasyonun göreli olarak kararlı kalmasının nedenini, önceki bölümdeki modelin de öngördüğü gibi, reel ücretlerdeki düşüşte aramak gerekir. Dönemin siyasal koşulları nedeniyle, parasal ücretlerin enflasyona intibak edememesi, artan faiz maliyetlerine rağmen fiyatların hızla artmasını engellemiş, cari maliyetler içinde kredi maliyetinin payı artarken ücretin payının düşmesi[26], modelin öngördüğü türde kararsız bir sürecin ortaya çıkmamasının temel nedeni olmuştur. Nitekim, analizi buradaki uzantısına götürmese de, aynı saptamayı Dünya Bankası'nın bir raporunda da bulmaktayız:

> «Önceki bölümlerdeki betimleme, tarım - dışı özel işletmelerin reel kredi maliyetlerinin, sürdürülemeyecek kadar yüksek bir düzeye çıktığını göstermektedir... *Bugüne kadar, reel faiz oranlarındaki artışlar, büyük ölçüde reel ücretlerdeki düşüş ile dengelenmiştir;* ancak bu, uzun dönemde devam edemeyecek *bir çözümdür*... (bu koşullarda) birçok firma, faiz ödemelerinin bir kısmını finanse etmek için bankalardan borçlanmaya zorlanmaktadır. Bu tür firmalar için, borçluluk oranının giderek artması ve sonunda iflas tehlikesi mevcuttur.» WB (1983, s. 18) (İtalikler Y. A.).

Dolayısıyla, mevcut faiz ve «sıkı para» politikaları ile malî buhranlar, iflaslar yaratmaksızın, kur ve fiyat politikalarıyla da beslenen enflasyonun düşürülmesi, reel ücretlerin düşürülmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu «çözümün» önümüzdeki dönemelrde de sürüp sürmeyeceği, şüphesiz, toplumsal ve siyasal gelişmelere bağlıdır. Eğer gelişmeler, bu «çözümün» sürdürülmesine olanak vermeyecek şekilde olursa, uygulanan politikalar, bugüne kadar geçmediği çetin bir sınavla karşı karşıya kalacaktır.

(25) Bu tür yapılarda faizin fiyatlar üzerindeki etkisi konusunda bkz. Taylor (1983, böl. 5).

(26) Bu husus, malî sistem içindeki kurumların paylarındaki değişmelerde de kendini göstermektedir. Ücretlilerin (zorunlu) tasarruflarının biriktiği sosyal güvenlik kuruluşlarının aktiflerinin. tüm malî sistem aktif toplamı içindeki payı 1979-81 arasında % 10'dan % 5.4'e düşerken banka sisteminin payı aynı dönemde % 79'dan % 87'ye çıkmıştır - Akyüz (1984, böl. 4).

REFERANSLAR

Y. Akyüz (1984) *Türk Ekonomisinde Mali Yapı ve İlişkiler*, TSKB, İstanbul.

I. Fisher (1930) *The Theory of Interest*, New York, Macmillan.

J. Fried and P. Howitt (1983) «The Effects of Inflation on Real Interest Rates», *American Economic Review*.

M. Friedman (1971) «A Monetary Theory of Nominal Income», *Monetary Thecry and Monetary Policy in the 1970s*, G. Clayton, J.C. Gilbert and R. Sedgwick (eds.), London, OUP.

R. Harrod (1971) «Discussion Papers on 'Friedman's Monetary Theory of Nominal Income'», *Monetary Theory and Monetary Policy in the 1970s*, s. 58 - 63.

J.M. Keynes (1936) *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Macmillan.

M. D. Levi and J. H. Makin (1979) «Fisher, Phillips, Friedman and the Measured Impact of Inflation on Interest», *Journal of Finance*.

M.D. Levi and J.H. Makin (1981) «Fisher, Phillips, Friedman and the Measured Impact of Inflation on Interest: A Reply», *Journal of Finance*.

R.E. Lucas (1980) «Two Illustrations of the Quantity Theory of Money», *American Economic Review*.

M.A.C. Martins (1980) «A Nominal Theory of the Nominal Rate of Interest and the Price Level», *Journal of Political Economy*.

B.P. Pesek (1976) «Monetary Theory in the Post - Robertson 'Alice in Wonderland' Era», *Journal of Economic Literature*.

R. Roll (1972) «Interest Rates on Monetary Assets and Commodity Price Index Changes», *Journal of Finance*.

T.J. Sargent (1973) «Rational Expectations, the Real Rate of Interest and the Natural Rate of Unemployment», *Brookings Papers on Economic Activity*.

T.J. Sargent (1979) *Macroeconomic Theory*, New York, Academic Press.

H. Taylor (1981) «Fisher, Phillips, Friedman and the Measured Impact of Inflation on Interest: A Comment», *Journal of Finance*.

L. Taylor (1983) *Structuralist Macroeconomics*, New York, Basic Books.

J. Tobin (1958) «Liquidity Preference as Behaviour Towards Risk», *Review of Economic Studies*.

S.J. Turnovsky (1977) *Macroeconomic Analysis and Stabilization Policy*, Cambridge, CUP.

W.B. (1983) *Turkey: Special Economic Report*, Washington.

KAYNAK YAYINLARI

ROSA LUXEMBURG
SEVGİLİYE MEKTUPLAR

"Dyodya! Hiç bitmeyecekmi bütün bunlar? Sabrım tükenmeye başladı; işlerden değil, senin yüzünden! Neden buraya gelmedin ki! O tatlı dudaklarından bir öpebilseydim, bütün bu işler vız gelirdi bana. Bebeğim, bugün Warski'lerde, bildiriyi tartışırken, tam orta yerinde, öyle bir ezildi ki ruhum, seni öylesine özledim ki az kılsın çığlıkçığlığa bağıracaktım. Korkarım o dostumuz şeytan - hani o Cenevre'deki, Bern'deki bu gecelerden birinde yine kanıma girecek ve beni doğruca Doğu Garına, Dyodyo'ya, benim Dyodyo'ma Çuçya'ma benim biricik dünyama, beni kendi hayatıma geri gönderiverecek!"

JIRI PELIKAN
DOĞU AVRUPADA SOSYALİST MUHALEFET

"...İşgal altındaki Çekoslovakya'dan yeni yeni sesler kendilerini duyurmaya başlamıştır. Bunlar, yalnızca 'realite'yi içlerine sindiremeyen ilerici aydınların ve 'Prag Baharı'nın yandaşlarının değil, Doğu Avrupa tarihinde ilk kez demeçleri, broşürleri, gazeteleri, bildirileri, programları ve çeşitli eylemleriyle öne fırlayan bir sosyalist muhalefetin sesidir. Bu sesleri siyasi yargılamalarla ve baskı yöntemleriyle bastırmaya amaçlayan işgal rejiminin tüm çabalarına karşın, bu kimseler hapishane parmaklıklarının ardından kendilerini duyurmaya devam ediyorlar, seslerini bütün dünyaya yaymanın yolunu buluyorlar. Bütün bu olgular Batı kamuoyunun dikkatini Doğu Avrupa'daki siyasi muhalefet konusuna çekmiştir."

NİMET ARZIK
TEK AT, TEK MIZRAK ANILAR-2

Mevlûdunu okutamadım;
Şeyhülislâm deden,
Kazasker pederin,
İçerlemişlerdir bana.
Ama, Anlat onlara ki
Param yoktu.
Sonra, sandım ki... sandık ki,
Gümbür gümbür okunacak
En yanık hafız sesleriyle
İnletip bütün kubbeleri,
Hesaplamamıştık, hafızai beşerin
Neyle mâlûl olduğunu.
Nisyanla malûlmuş meğerse...
Hafızai beşer bu, Olur al..

Bu dizeler, o zaman yayınladığım ufacık bir kitaptan: Ölü Şerif Arzık'tan Mektuplar... Soruşturma açmak istediler. Vazgeçtiler. Menderes engelledi. Antipatik olmamak için. Son cümle, hafızai beşer üzre, çok kullandığı bir cümleydi nereden çatallamışsa. Her söyleyişinde, herkes ayılır bayılırdı, nedense. Menderes, karşımda oturuyordu ve ben, içimde yıllarca birikmiş olanı döktüm, döktüm, döktüm. Benim belleğimi, hiçbir "nisyan" (unutmak), sakatlamamıştı, şükürl.

MIKLOS HARASZTI
MACARİSTAN'DA İŞÇİ OLMAK

Miklos Haraszti Budapeşte'de bir traktör fabrikasında çalışarak, kendi ülkesindeki sistemi, tüm önyargılardan ve tereddütlerden uzak bir biçimde ilk elden araştırdı: Bu sistemin özü neydi, demokrasi nerede düğümleniyordu, tüm bunların işçi sınıfı üzerindeki etkisi nasıldı? "Sosyolojik çözümleme ve değerlendirme yeteneğine sahip birinin, aşağıya inip, frezelerin ve tornaların arasından çıkardığı bir kitap bu"

KAYNAK YAYINLARI

İstanbul : Nuruosmaniye Cad. 3/2 Cağaloglu-İST. Tel. 520 66 27
Ankara : Konur Sok. 14/24 Kızılay-ANK. Tel. 254401
Yazışma ve Sipariş : P.K. 239 Kızılay-ANK.
Dağıtım : İstanbul : Say, Deniz, Bilgi, Barış, Ozgür
Ankara : Adaş İzmir : Datic, Altay

OĞUZ OYAN

Dış Ticarette Liberalleşmenin Tarihsel Öğretileri

XIX. Yüzyıl Avrupası ve Fransa Örneği

Burada ele alınan konu Türkiye açısından iki yanlı bir güncellik taşımaktadır. Birincisi, Türkiye iktisat tarihinin güncelliğini yitirmeyen bir tartışma alanıyla, XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisine dayatılan serbest ithalat rejimiyle ilgilidir. Henüz yeterince işlenmemiş olan «Osmanlı serbest değişimciliği»[1], yakın dönem iktisat tarihimizin gündeminde olan bazı uygulama ve antlaşmalar nedeniyle (büyük ölçüde Osmanlı mirası olan 1923 - 1929 arasındaki kısmî ithalat serbestisi, 1950 başlarındaki geçici liberasyon yılları, hattâ Türkiye - AET Ortaklık Antlaşmasının başlatıldığı 1963'ü izleyen dönem), ilgi odağı olmayı artarak sürdürmüştür.

Konunun hem uygulamalar, hem de dolayısıyla tartışmalar açısından daha da güncel olan yanı ise, Türkiye'de 1980'de başlatılan iktisadî politikaların niteliği ve yönü ile ilgilidir. Kısa ve uzun dönemler için hedeflenen ekonomik istikrar ve ekonomiyi yeniden biçimlendirme politikalarının itici gücü olarak ihracatın geliştirilmesi ve bu arada ithalatın kademeli olarak serbestleştirilmesi öngörüldüğüne göre, bu tür köklü değişikliklerin başarı şansını mevcut ve tarihî deneyler ışığında —kuramsal geliştirme ça-

(1) Yeni çıkan kitabıyla Ş. Pamuk (1984) bu konuya yeni bir aydınlık getirmektedir.

baları da ihmal edilmeden— sorgulamak, iktisatçı ve iktisat tarihçilerimize düşmektedir.

Bugünkü iktisadî politikaların eleştirel incelemesini, bir yanda yakın dönem iktisat tarihimiz ile öte yanda bugüne kadar bizde ihmal edilmiş olan Türkiye'ye benzer konumdaki azgelişmiş ülkelerin son onyıllardaki deneyimleri ile ilişkilendirerek sürdürmek, temel bir araştırma ekseni olarak önemini korumaktadır. Ama, kanımızca, XIX. yüzyıl iktisat tarihi boyutunu çeşitli düzeylerde devreye sokan incelemelere duyulan ihtiyaç da gide rek büyümektedir. İşte bu tarihî bağlamda, araştırma eksenlerinden *birisi,* Osmanlı ekonomisini gelişen kapitalist ekonomilerle kurduğu karmaşık ilişikler çerçevesinde - iç dinamiklerini de unutmadan incelemek ise, *bir diğeri* de, bu ekonomiyi bir dünya sistemi haline gelen kapitalizm karşısında benzer «gerileme» ve bağımlılık süreçlerini yaşayan diğer azgelişmiş ekonomilerle birarada ve karşılaştırmalı olarak incelemektir. Önem atfedilmeyen veya bilindiği sanılan ama bugün eksikliği duyuian *bir üçüncüsü* ise, sanayi devrimlerini esas itibariyle I. Dünya Savaşı öncesinde tamamlamış ülkelerin sanayileşme süreçlerini ve politikalarını ayrı ayrı ve özellikle karşılıklı etkileşimleri içinde inceleyen iktisat tarihi araştırmalarıdır.

Bu sonuncu alandaki boşluk, «XIX yüzyılın liberal politikaların hâkim olduğu bir yüzyıl olduğu» veya «İngiltere, hattâ ABD gibi ülkelerin kadîm zamanlardan beri dış ticarette serbest gümrük politikaları uyguladıkları» gibi inanç veya izlenimlerin oldukça yaygın efsaneler olarak yaşamasına yol açmaktadır. XIX. yüzyılda geçici bir uygulama bulan serbest değişimci politikaların, dönemin gelişmiş sayılan ama farklı gelişmişlik aşamalarında bulunan «ileri» ülkeleri arasında özellikle görece daha geride olanları aleyhine çeşitli olumsuz etkiler yaratmış olması olgusu ise, çok sınırlı çevreler dışında bilinmemektedir. Bu yazının amacı, Batı'da yapılmış iktisat tarihi araştırmalarını izleyerek, özellikle de P. Bairoch'un görgül araştırmalarına dayanarak[2] gümrük politikalarındaki köklü değişikliklerin farklı gelişme düzeylerindeki ülkeler açısından ne gibi kazanç veya kayıplara yol açtığını somut Fransa örneğini temel alarak kısaca ortaya koymaktır. Avrupa'nın geçen yüzyıldaki serbest değişimci serüveninin önemli bazı sonuçlarının Türk okurunun bilgi dağarcığına kazandırılması, bugünkü ekonomik politikaların daha geniş boyutlu ve sağlıklı temeller üzerinde tartışılmasına yardımcı olabilir.

(2) Bairoch (1976) ve (1970). Fransa'nın ticarî liberalizm deneyiminin ekonomik sonuçlarını irdeleyen kapsamlı ampirik çalışmalar fazla değildir. Bu yüzden bu alanda öncülüğü yapan titiz araştırmacı Bairoch'un 1976 ve 1970 tarihli çalışmalarına büyük ölçüde bağlı kalınacaktır. Sorunun sunuluş biçimine bağlı kalınınca, ister istemez sayısal veriler için de en çok bu kaynaklara başvurmak zorunluluğu doğmuştur. Ancak bu veriler başka kaynakların verileriyle tamamlanacaktır. Metni sık sık bölmemek için, Bairoch (1976) ve (1970) ile ilgili dipnotları asgaride tutulacaktır.

Geçen yüzyılın serbest değişimci deneylerinden çıkarılabilecek sonuçlara geçmeden önce, bu yüzyıldaki ekonomik durum ve yönelişlere ilişkin bazı özet bilgiler verilecek; arkasından, sanayileşme yolundaki Batı Avrupa'da gümrük politikalarındaki dönüm noktaları kısaca özetlenecek ve serbest ticareti savunanların bundan bekledikleri yararların şematik bir dökümü yapılacaktır. Bu beklentilerin ne ölçüde gerçekleştiği, son bölümün konusunu oluşturacaktır.

I — BATI'NIN XIX. YÜZYILI : BİR DURUM TESBİTİ[3]

Burada verilecek son derece özet bilgileri izlerken, XIX. yüzyıldaki gümrük politikalarının üç ana dönüm noktasını akılda tutmak yararlı olacaktır. Bunlardan birincisi, İngiltere'nin[4] 1846'da başlattığı ve 1860'a kadar tek taraflı olarak uyguladığı serbest değişim dönemidir. İkincisi, 1860'da Fransa başta olmak üzere hemen hemen tüm Batı Avrupa ülkelerinin uyguladığı ve son olarak Fransa'nın da korumacılığa dönmesiyle son bulan yaygın serbest değişim dönemidir. Üçüncüsü, 1982'den itibaren İngiltere'nin yeniden tek yanlı olarak sürdürmek durumunda kaldığı ve I. Dünya Savaşı öncesine kadar giden dönemdir. (XIX. yüzyıl burada, ekonomik ölçütler açısından, birçok incelemede yapıldığı gibi 1800'den I. Dünya Savaşına kadar uzanan dönemin bütünü olarak ele alınmaktadır) Şimdi, ana başlıklar halinde bazı tesbitler yapılabilir.

1. Gelişme Düzeyi Farkları

Sanayi devriminde geri dönülemez bir noktaya daha 1790'a doğru erişmiş bulunan İngiltere, kuşkusuz XIX. yüzyılın «rakipsiz» baş oyuncusudur. İngiltere ele alınan dönemin bütününde «süper ekonomik güç» konumunu sürdürmekle birlikte, büyüme hızının 1875'lerden sonra çok azalması, buna karşılık sanayi devrimlerini XIX. yüzyılın ikinci yarısında tamamlayan ve katı korumacı politikalar güden ABD ve Almanya gibi büyük ülkelerin çok hızlı büyümeleri, aradaki farkın hızla kapanmasına neden olmuştur. Nitekim kişi başına gelişmişlik düzeyi açısından ABD İngiltere'yi daha 1880'lerde yakalayıp geçmiştir. Ancak, gene aynı ölçüte göre, ABD'nin sanayi düzleminde İngiltere'yi geçmesi 1900 - 1910 arasındadır. Almanya da bu son tarihlerde birçok açıdan İngiltere'yi yakalayıp geçecektir.

Belirtilmesi gereken bir nokta da, gelişme düzeyleri arasındaki farkların bugünkü boyutlarda olmamasıdır. 1830 civarında

(3) Bairoch (1976), ss. 13 - 18, 62 - 97, 168 - 178. 188 vd.; Lévy - Leboyer (1971); F. Mauro (1971); Mitchell (1980); Niveau (1966); Garrigou - Lagrenge ve Penouil (1977).

(4) Aksi belirtilmedikçe, «İngiltere» ile «Birleşik Krallık» kastedilecektir. İngiltere, Galler ülkesi, İskoçya ve civar adalar, topluca Büyük Britanya'yı oluşturmaktadırlar. Birleşik Krallık, 1800'den 1927'ye kadar Büyük Britanya dışında İrlanda'nın bütününü de kapsamaktaydı.

İngiltere'nin kişi başına Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) 340 dolar iken[5], Kıta Avrupasında bu rakam 230 dolar, bugün «Üçüncü Dünya» diye adlandırılan ülkeler grubu içinse 160 dolardır. En gelişmiş ülkeyle gelişmemiş ülkeler arasındaki bu, iki katın biraz üzerindeki açıklık, 1910'a gelindiğinde ve İngiltere yerine artık en gelişmiş ülke olan ABD'yi koyduğumuzda, dokuz kata çıkmaktadır.

Gerçi sanayileşme düzeyi açısından farklar çok daha büyüktür ve yaygın serbest değişim deneyiminin arifesinde (1860) durum, henüz 1880'lerden çok farklıdır. Bu tarihte İngiltere'nin hakim konumu, başka hiçbir zamanda ve hiçbir ülke tarafından aşılamayacak kadar (XX. yüzyıl ortasındaki ABD'nin konumu dahil) bariz bir üstünlük göstermektedir. Bu ülke, 1860 civarında (1858 - 1862 ortalaması olarak), dünya nüfusunun sadece yüzde 2.2'sini oluşturmasına karşın, demir - döküm ve pamuklu tekstil gibi bellibaşlı *modern* sanayi sektörleri açısından dünya üretim potansiyelindeki pay sırasıyla yüzde 53 ve yüzde 49'luk oranlara ulaşmaktadır. Keza, dünya ticaret filosunun üçte birine sahip olan İngiltere, toplam dünya ihracatının dörtte birini, dünya ithalatının üçte birini gerçekleştirmektedir.

Avrupa düzleminde ele alındığında, bu ülkenin bu tarihte Kıta Avrupası karşısında ulaştığı ezici üstünlüğün çok daha büyük boyutlarda olacağı kolayca tahmin edilebilir. Kabaca, modern sanayi potansiyeli endeksi 1860'da İngiltere için 100 kabul edildiğinde, bu endeks Fransa için 22-27, Almanya için 13-16, Avusturya için 8-10, Belçika ve Rusya için 7-9, İsviçre için 4-6, İspanya ve İsveç için 3-5, İtalya için 2-3, Hollanda için 1-3 değerlerini almaktadır. Demek ki modern sanayi potansiyeli açısından İngiltere'nin karşısındaki Avrupa ülkeleri, farklı cesametlerde olmakla birlikte hepsi de küçük güçlerdir. Yukarıda sayılan ülkelere Norveç, Danimarka, Portekiz ve Yunanistanı da kattığımızda, bütün bunların modern sanayi güçleri toplamının İngiltere'ninkinin yaklaşık yüzde 80 - 90'ını oluşturduğunu görmekteyiz. Burada dikkatimizi çekmesi gereken bir durum da Fransa'nın, çok geriden izlemekle birlikte, İngiltere'nin ardından ikinci sırada yer almasıdır. Gerçi ikinci sıradaki bu ülkenin modern sanayi potansiyeli İngiltere'ninkinin sadece yaklaşık dörtte birine ulaşmaktaydı. Gene de bu, genellikle sanıldığının aksine, Fransa'nın sanayileşme sürecine erkenden (XIX. yüzyılın ilk yarısında) geçen ülkelerden birisi (Belçika ve İsviçre ile birlikte) olduğunu gösteren sayısız göstergelerden birisidir. Almanya, sanayice gelişmiş Alsace - Lorraine bölgesini ilhakına ve daha hızlı gelişme hızına bağlı olarak, 1871'den itibaren Fransa'yı modern sanayi gücü açısından geride bırakacaktır.

Mutlak güç yerine göreli güç endeksini kullanırsak (kişi başına modern sanayi potansiyeli[6], yukarıdaki sıralamanın değişece-

(5) 1960 yılının ABD doları ve fiyatlarıyla.

(6) Burada sanayideki aktif nüfus alınmadığından, sınaî üretkenlik endeksi söz konusu değildir.

ği açıktır. Buna göre, İngiltere için 100 dediğimizde, modern sanayilerinin gelişme *düzeyi* açısından bazı ülkelerin 1860'daki konumu şöyle olmaktadır:

İngiltere : 100; İsviçre : 55-65; Belçika : 45-55; Fransa : 17-22; Almanya : 10-15; İsveç : 8-10; Avusturya : 5-9; İtalya : 2-4; Rusya 0,5-1.

Buna göre, İsviçre ve Belçika gibi küçük ülkelerin sınaî gelişme *düzeyleri* açısından İngiltere'yi çok daha yakından izledikleri ve aradaki açıklığın iki kattan fazla olmadığı görülmektedir. Ama İngiltere ile Kıta Avrupasının *bütünü* arasındaki açıklık önemini korumaktadır; birincisi için endeks 100 iken, ikincisi için sadece yaklaşık 10'dur. Ancak, Rusya hariç tutulursa, bu endeks 25-30'a çıkmaktadır. Aradaki açıklık gene de yaklaşık dört kattır.

Gelişme düzeyleri pek farklı olmayan geleneksel sanayi kolları hesaba katılsaydı, kuşkusuz İngiltere ile Kıta Avrupası arasındaki açıklık daralacaktı. Aynı nedenle, tarım ve hizmetleri de hesaba katan kişi başına GSMH ölçütüne göre, İngiltere ile Rusya dahil öteki Avrupa ülkeleri arasındaki açıklık 1860'da iki kattan fazla değildi. (Bu fark fazla olmamakla birlikte 1830'daki duruma kıyasla İngiltere lehine büyümüştür.) İngiltere ile Rusya ve Portekiz gibi Avrupa'nın en azgelişmiş ülkeleri arasında ise, gelişme düzeyi açıklığı üç kata çıkmaktaydı. Bu fark, aşağı yukarı bugünün Batı Avrupası ile Latin Amerika arasındaki farka yakındır. XIX. yüzyıl için çizilen bu tablo, Batı Avrupa'nın kendi içinde çok farklı olan iktisadî coğrafyasının —ki bugün de özellikle Güney-Kuzey Avrupa arasında korunmaktadır— nüanslandırılmamış bir «merkez» (metropol) terminolojisiyle kavranmasının ne derece problemli olduğunu da göstermektedir: Söz gelişi, sömürgeleri (periferisi) bakımından bir «merkez» ülkesi olan Portekiz'in, İngiltere karşısında tam bir «çevre» ülkesi konumunda olması gibi.

Gelişme farkları açısından hatırda tutulması gereken bir diğer nokta da, İngiltere'nin tarımda istihdam edilen faal nüfusun veya tarımın katma değerinin göreli önemi açısından çok erkenden gelişmiş ülke konumuna ulaşması, buna karşılık diğer Avrupa ülkelerinin bu bakımlardan benzer bir gelişmişlik düzeyine ulaşmalarının XX. yüzyıl ortalarına kadar uzanmasıdır. Bu özelliğin Kıta Avrupası ülkelerini gümrük duvarlarının indirilmesinin olumsuz etkilerine daha duyarlı hale getirdiğini göreceğiz. Tam tersine, tarım yanında sanayi alanındaki büyük avansı da göz önüne alındığında, İngiltere'nin katıksız bir serbest ticaret savunucusu kesilmesine şaşmamak gerekecektir.

2. Dış Ticaretteki Gelişme

Avrupa ekonomilerinde, dış ticaretin göreli öneminin artışı açısından XIX. yüzyılda (1913'e kadar), ne önceki ve hattâ ne de sonraki dönemlerde kıyaslanamayacak bir gelişmeye tanık olunmuştur. Avrupa ihracatında 1830 ile 1913

arasında kaydedilen, değer olarak 16 kata varan artış (XVIII. yüzyıl için, 3 - 4 kattan fazla artış olmadığı tahmin edilmektedir), Avrupa ekonomisinin bütünü için ihracat oranını (ihracat bölü, GSMH yüzyıl başlarında (1800 - 1830) yüzde 3,5 - 4,5 dolaylarından yüzyıl sonuna doğru (1890) yüzde 12,6'ya ve dönem sonunda (1913) yüzde 14 düzeyine çıkarmıştır. İlginç olan, Avrupa ortalamasını gösteren bu oranın, XX. yüzyıl için de, 1970 ortalarına kadar bir doruk noktası oluşturmuş olmasıdır[7]. Demek ki, Avrupa ekonomisinin dışa açık karakteri esas olarak XIX. yüzyılda şekillenmiştir.

Dış ticaretteki bu hızlı gelişmede serbest değişim döneminin ne gibi bir rolü olduğu da ilgiye değer. Beklenilenin aksine, Avrupa dış ticaretinin gelişmesi, korumacı dönemlerde liberal döneme (1860'ı izleyen 25 - 30 yıl) göre genellikle daha hızlı olmuştur[8]. Bunu destekleyen bir başka genel sonuç da, korumacı karakteri ağır basan ülkelerin, dışsatımlarını, liberal karakterli ülkelerden daha fazla geliştirebilmiş olmalarıdır. (Korumacı ülkelerin dışsatımlarının daha büyük oranlarda Avrupa - içi ticarete yönelik olması da, bu sonucun önemini artırmaktadır.) Bu çelişki, büyük ölçüde, korumacı ülkelerde daha hızlı olan ekonomik büyümenin etkilerine bağlanabilir. Bu bakımdan ilginç olan bir konu da, ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki karşılıklı bağıntının niteliğidir. Bu bağıntının olumlu olduğu kuşku götürmez. Önemli olan, hangisinin diğerini belirleyici etkisinin daha öncelikli olduğudur. Avrupa'nın bütünü açısından GSMH ve ihracat hacımlarının evrimleri birlikte izlendiğinde, bükülme noktalarının birbirine yakın olmakla birlikte hiçbir zaman tamamen çakışmadıkları ve her durumda ekonomik büyüme eğrisindeki bükülmelerin ihracat eğrisinin aynı yöndeki hareketlerinden üç - beş yıl önce yer aldığı görülmektedir. Bu durum, itici rolün ihracat değil, ekonomik büyüme tarafından oynandığını sanayileşme sürecindeki Avrupa somutunda göstermektedir. Kuşkusuz, ihracatın göreli öneminin büyüklüğüne bağlı olarak, bazı dışa açık tekil ülkeler veya

(7) Kuşkusuz burada farklılıkları törpüleyen bir ortalama oran söz konusudur. Yoksa, dışa açık karakterli ekonomiler bunun çok üzerindeki oranlara çok eskiden beri erişmişlerdi. 1909 - 11 için şu örnekler verilebilir: Belçika: yüzde 35; Danimarka: yüzde 26,7; İngiltere: yüzde 17,5; Fransa: yüzde 15,3. Ortalamayı aşağıya çeken, Rusya gibi içe dönük ekonomilerdir: yüzde 6.

(8) Bu sonuç, Avrupa - içi ticaret açısından doğru değildir. Avrupa ihracatının Avrupa içinde gerçekleşen oranı 1830'da yüzde 72 iken, özellikle Asyanın hızla artan payı yüzünden 1850 - 60'larda yüzde 67,5'e gerilemiş; liberal dönemde ise tekrar eski düzeyine (1880 : yüzde 72) çıkmıştır (sonra tekrar gerileyecektir). Bu gelişme, liberal uygulama kadar, Kuzey Amerika'ya ve Asya'ya yönelik ihracatın (birincisinde aşırı korumacı politikalar yüzünden, ikincisinde ise yıkılan yerli sanayileri ikame sürecinde en hızlı dönem 1860 öncesinde yaşanmış olduğundan) gerilemesine bağlı olmuştur.

sanayi kolları açısından ters yönde etkilerin daha belirleyici olduğu dönemler bulunamaz değildir. Ancak ekonomik büyümenin ihracattaki gelişmeleri belirleyici motor rolü, tek tek ele alınabilecek Avrupa ülkelerinin ezici çoğunluğu açısından da geçerliliğini korumaktadır[9]. Bu sonucun, Türkiye'nin ekonomik gelişmesindeki itici rolün ihracattan kaynaklanmasını bekleyenleri doğrulamadığını hatırlatalım.

Buna karşılık, dış ticaretteki ve özellikle ihracattaki olumlu ya da olumsuz gidişatın gümrük politikalarındaki köklü değişiklikler üzerinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. İngiltere'nin serbestî politikasını başlattığı 1846'dan sonra gelen 20 yılda dış ticaret ve ihracatında tarihinin en hızlı gelişme oranlarına ulaşması, kuşkusuz Kıta Avrupasında liberal görüşlerin yayılmasında etkili olmuştur. Aynı şekilde, 1865 - 68 yıllarından itibaren Avrupa ihracatının gelişme hızında yavaşlamanın gö-rülmeye başlaması, bir süre sonra korumacı politikalara geri dönüş akımı üzerinde etkili olacaktır.

XIX. yüzyılda Avrupa'nın dış ticaretinin olağanüstü boyutlarda genişlemesini mümkün kılan etkenlerden çok önemli biri de, teknik gelişmelere bağlı olarak taşıma maliyetlerinin olağandışı ölçülerde azalmasıdır. Azalış, 1800 - 1820 ile 1913 arasında kara taşımacılığında (demiryolu) 20 kata, deniz taşımacılığında ise 7 kata varmıştır. Hem modern ulaşım ağı hem de fiyatlar açısından en önemli değişmeler, iki taşımacılık türü için de 1840 - 1870 döneminde yer almıştır. Taşıma fiyatlarının düşmesi ile dış ticaret hacminin genişlemesi arasındaki bağıntı çok güçlüdür[10]. Aynı önemde olmasa da, XIX. yüzyılda yeni altın ve gümüş madenlerinin bulunup işletilmesinin, kıtalararası göçün ve sermaye ihracının (özellikle Avrupa kökenli nüfusun yerleştiği kıtalara sermaye ihracının) Avrupa'nın dış ticareti üzerindeki dolaysız ve dolaylı etkilerini de hesaba katmak gereklidir. Kuşkusuz bunların etkisi ekonomik büyümenin ve sömürgeciliğin sistemleştirilmesinin yol açtığı ihracat arttırıcı etkilerden çok daha zayıftır; üstelik sermaye ve insan göçünün uzun dönemde bazı olumsuz etkileri de görülebilir. Nitekim, kıtalararası göçü besleyen Avrupalı göçmenlerin yarattığı ek talep, ABD gibi yeni ülkelerin hızla sanayileşmeleri ve korumacı politika gütmeleri sonucunda Avrupa imalat sanayii için önemini hızla yitirdiği gibi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu ülkelerden Avrupa'ya akan buğday seli Avrupa tarımı ve dolayısıyla Avrupa sanayii ve dış ticareti üzerinde çok önemli

(9) Bkz. Bairoch (1976), ss. 159 - 161. Buna bağlı bir başka konu da, sanayileşme sürecinde dış pazarların toplam talep artışındaki göreli önemidir. İngiltere örneğinde, sanayileşmenin belirleyici dönemi olan 1760 - 1790 aralığında ilâve üretim artışının ancak yüzde 10 - 15'i ilave ihracat artışı tarafından emilmiştir: Bairoch (1976), ss. 189 - 190.

(10) Bairoch (1963/1974), ss. 177 - 178; Bairoch (1976), s. 71.

olumsuz etkilere yol açmıştır. Fransa örneği bunu daha iyi ortaya çıkaracaktır.

II — GÜMRÜK POLİTİKALARININ EVRİMİ : 1814 - 1914

Ulusal birliklerini kuran ya da kurma yolunda olan Avrupa devletlerinin gümrük politikaları, yüzyıllar boyunca eksiksiz bir koruyuculuğa dayanmıştır. XIX. yüzyılda serbest değişimciliğin ödünsüz bir savunucusu kesilecek olan İngiltere, daha XIV. yüzyıldan itibaren giderek katılaşan bir koruyuculuğu sistemli olarak uygulamaya başlayan ilk ülke olmuştur. Aynı İngiltere, sanayi devrimini esas itibariyle tamamladıktan sonra benimsediği (ve benimsettiği) serbest değişimci politikayı, katıksız bir biçimde yarım yüzyıl (1894 Ottawa Konferansı'na kadar) ve giderek esnekleştirilmiş biçimde (özellikle I. Dünya Savaşından sonra) çeyrek yüzyıldan biraz fazla (1932'ye kadar) sürdürecek olan gene tek ülke olacaktır. Öteki ülkelerin tümü açısından merkantilizm çağından beri şu veya bu derecede ama yüzyıllardır sürdürülen koruyuculuk politikasına verilen ara, XIX. yüzyılda topu topu 15 - 30 yıl kadar olacaktır[11].

XIX. yüzyıldaki gümrük politikalarının tarihi, birkaç altdönem ayırımı yapılarak incelenebilir. Bu konuya ayrılacak sınırlı sayfalarda, başta Fransa olmak üzere İngiltere ve diğer ülkelerin gümrük rejimlerinin evrimine çok özlü bir biçimde değinilecektir.

1. 1814 - 1846 Dönemi[12]

Bu dönem asıl İngiltere'deki gelişmeler bakımından önemlidir. Serbest değişimci ve korumacı görüş taraftarları arasındaki siyasal kavga, 1815'te tarımı yabancı tahıl rekabetine karşı koruyan Tahıl Yasası'nın *(Corn Law)* yürürlüğe girmesiyle kızışmıştı. Tarımcıların bu siyasal zaferi, güç dengesi henüz lehlerinde olmayan sanayi burjuvazisinin yaygın tepkilerini çekmişti. Tarımdaki korumacılığın yol açtığı görece yüksek gıda fiyatları, sanayideki ücretlerin de —genellikle asgarî geçim sınırında tutulmasına rağmen— görece yüksek olmasına yol açtığından, dış pazarlara daha düşük fiyatlarla açılma ihtiyacındaki sanayicilerin serbest değişimci görüşler etrafında birleşmelerini kolaylaştırıyordu. Ricardo gibi dönemin gözde iktisatçıları da bu görüşlerin kuramsal gerekçelerini oluşturuyorlardı.

Çeşitli yönlerden gelen bu baskılar sonuçsuz kalmadı. Daha 1822'de hammaddeler ve sınaî ürünler üzerindeki gümrük

(11) Emmanuel (1969/1975), ss. 29-38. Gümrük politikalarının evrimi konusunda dönemin bütünü için bkz: Bairoch (1976, ss. 39-61).
(12) Bairoch (1976), ss. 40-44; Kindleberger (1975), ss. 25-44; Mauro (1971), ss. 11-12, 37, 52, 53; Garrigou-Lagrenge ve Penouil (1977), ss. 77-85, 157-159, 206-214.

resimleri azaltılıyor ve 1651'den beri yürürlükte olup İngiliz dış ticaretinde taşıma tekelini İngiliz filosuna veren *Navigation Acts* yumuşatılıyordu. (1849'da tamamen kaldırılacaktır.) Önemli bir değişiklik de 1828'de, tarımdaki korumayı bir miktar azaltan yeni düzenlemelerle (Corn Laws) getiriliyordu. Buna göre, iç tahıl fiyatlarının artışıyla ters yönlü olarak gümrük resimleri aşağıya indiriliyor, iç fiyatlar belli bir eşiği aşınca da ihraç yasağı konuyordu. Fransa'da (1804 - 1814 ve 1819'dan sonra) ve başka bazı ülkelerde de uygulanan bu oynak sistem, tahıl ithalatını mümkün olduğu ölçüde sınırlamak ama bu arada içerde kıtlıklara yol açmamak amacını güdüyordu. Gene de tarımda korumayı yumuşatmada bir adımdı. Ancak yeterli değildi. Bu yüzden 1836'da Tahıl Yasasına Karşı Birlik *(Anti - Corn Laws League)* adlı ünlü baskı grubu oluşturuldu. Üyeleri arasında liberalizmin en ünlü savunucularından R. Cobden de bulunan bu Birlik saflarında, serbest değişimci politikayla İngiltere'nin emperyalist çıkarları (Free - trade imperialism) nasıl geliştirebileceğinin sözcülüğünü yapanlar da eksik değildi. Sanayicilerin önemli bir bölümünün ise Tahıl Yasaları'na karşı mücadelelerinde tahıl fiyatlarının yüksekliğinin işçilerin sefaletine yol açtığı gerekçesini pervasızca kullandıkları görülüyordu. Bu ortamda, 1842'de yeni bir liberal adımın atılması gerçekleşiyordu: İthal resimleri önemli ölçüde indiriliyor, yünden alınan ihraç vergisi kaldırılıyor ve yeni teknolojiyi simgeleyen makina ve techizatın ihracını 1774'ten beri yasaklayan hükümler tümüyle kaldırılıyordu. (Bu yasağın zaten çok etkin olmadığı açıktır[13]. Üstelik böylece yeni bir ihraç alanı yaratılmış oluyordu. Gene de bu yasağın kalkmasının Kıta Avrupasmdaki sanayileşme çabaları üzerinde olumlu etkileri olmuştur.)

1845 yılının kötü iklim koşulları, serbest rejime geçişi hızlandıran sonuncu etken oldu: Tahıl Yasaları 1846'da yürürlükten kaldırıldı. Gerçi değişen güçler dengesi bu doğal etken olmasa da aynı gelişmeye yol açacaktı. Zira 1810'da İngiltere'de tarımın katma değeri henüz sanayininkini yüzde 70 geçerken, 1840'a gelindiğinde sanayininki tarımınkini yüzde 60 geçer olmuştu. Pamuklu sanayinin «lordları», toprak lordlarına; Whig'ler (liberal parti) Tory'lere (muhafazakâr parti) karşı üstünlük sağlamışlardı.

Fransa'da, Birinci İmparatorluğun (1804 - 1814) düşüşünü izleyen birkaç aylık dönemde uygulanan geçici liberalleşme, bu dönemin korumacı politikalarının tek ve anlamsız istisnasını oluşturur. Daha 1814 sonunda yürürlüğe giren koruyucu tarifeler, sonraki yıllarda sürekli ağırlaştırılmıştır. 1816 kötü hasadının yol açtığı sınırlı ama düşük fiyatlı Rus buğdayı ithali tarımcıları endişelendirmeye yetmişti. Bu tarihten sonra, Fransız gümrük politikasının belirlenmesinde büyük bir rol oynayacak olan tarımcı ve sanayicilerin güçbirliğine tanık olunacaktır. Bu iki kesi-

(13) Crouzet (1975), s. 536.

min birleşik baskısı sonucunda, gerek tarım gerekse de sanayi ve madencilik ürünleri üzerindeki koruyucu mevzuat 1816'da, 1817'-de, 1820, 1822 ve 1826'da ağırlaştırıldı. Daha sonraki bazı küçük hafifletmelere karşın (1834 ve 1836 yasaları), 1845'te sanayinin koruma oranları daha da artırıldı.

Diğer ülkelere gelince, korumacılık yanlısı ünlü iktisatçı F. List'in fikirlerinin yaygın olduğu Almanya (özellikle 1834'te iç gümrük birliğinin —Zollverein— sağlanmasından sonra) ve Avusturya'da uygulamalar korumacılık yönündedir. Aynı durum Rusya ve İspanya için de geçerlidir. Belçika da 1840'dan sonra korumacılığı benimser. Tek istisnalar Hollanda, Danimarka ve Portekiz gibi, dış ticarette uzmanlaştıkları için öteden beri serbest gümrükler uygulayan küçük ülkelerdir.

Kısacası, sanayide ulaştığı ezici üstünlükten ve geniş sömürge ağından destek alan bir İngiltere serbest değişimin kendi çıkarına olduğunun bilincine varırken, diğer Avrupa ülkelerinin büyük çoğunluğu da ekonomik gecikmelerinin bilincine varmakta ve korumacılık politikalarına sarılmaktadırlar. Peki, Osmanlı İmparatorluğu gibi, azgelişmiş konumları aşikâr olan ve Avrupa'ya kıyasla sürekli gerileyen güçler ne yapmaktadırlar? İngiltere'nin kendisi henüz liberalizme geçmemişken İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un «Copa d'Opera» (şaheser) diyeceği 1838 Ticaret Sözleşmesine imza atan Osmanlı yöneticileri, ekonominin geri düzeyinin ve sözleşmenin bunu daha da pekiştirecek niteliğinin bilincinde değiller miydi? Buna burada verilebilecek yanıt çok önemli değildir. Sorun, sanayileşmeye yönelik bilinçli bir koruma politikasının sosyo - ekonomik ve politik önkoşullarının oluşmamış ve bunların oluşması için vaktin bir hayli gecikmiş olmasıdır. Esasen Osmanlı devleti, ilkini 1352 tarihinde Cenova'ya verdiği[14], genellikle malî ve politik amaçlarla yenilediği kapitülasyonları yaygınlaştırdığı (XVI. ve XVII. yüzyıllar) ve bunları sürekli imtiyazlar olarak tescil ettiği (1740) dönemlerden beri, yüzde 3 ile yüzde 5 arasında değişen ithal vergileri alarak serbest bir gümrük rejimi uygulayagelmişti. İngiltere'den sonra Avrupa'nın hemen hemen tüm ülkeleriyle aktedilen 1838 Ticaret Sözleşmesi, bu imtiyaz geleneğini köklü bir biçimde genişleterek sürdürüyordu. Gerçi zaman değişmişti; ama Osmanlı devleti, sanayi devrimleri çağında kendisine dayatılan bu zorlama liberalizme direnecek politik güce de herhalde sahip değildi. Bu ticaret sözleşmeleri serisinin Osmanlı geleneksel sanayiinin yıkımına veya belki de kaçınılmaz olan bu yıkım sürecinin hızlanmasına hangi biçimlerde ve sürelerde yol açtığının incelenmesi, buradaki konumuzun dışındadır[15]. Bilinmesi gereken, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konuda yalnız olmadığı, XIX. yüzyılda etki alanı genişleyen kapitalizmin benzer ekonomik bağımlılaş-

(14) İnalcık (1971), s. 1212.
(15) Bu konuda bkz: Pamuk (1984), ss. 103 - 125, 18 vd.

tırma süreçlerini dünyanın dört bir yanında (Asya'da daha köklü ve daha erkenden olmak üzere) sahneye koyduğudur.

2. 1846 - 1860 Dönemi

İngiltere, 1846'dan sonra, ticarî liberalizmin yaygınlaştırılması konusundaki ekonomik, politik ve ideolojik baskılarını, artık sadece bugün «Üçüncü Dünya»yı oluşturan dönemin prekapitalist ekonomileri üzerinde değil, Batı'nın görece geri ama sanayileşmede az veya çok yol almış ülkeleri üzerinde de yoğunlaştırmıştır. İngiltere'nin dönemin en gelişmiş ülkesi olması ve 1846'dan sonra dış ticaretinin çok hızlı gelişmesi (İngiliz ekonomisinin dışa açık karakteri, asıl bu dönemde oluşacaktır), yalnız ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik bir koz olarak da kullanılmıştır. İngiltere'nin ekonomik gelişmişliğinin ticarî liberalizmden kaynaklandığı yolundaki efsanenin XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızla yaygınlaşması, bu konudaki bilinçli çabalar kadar, İngiliz ekonomik üstünlüğü karşısında eziklik duyan Kıta Avrupası toplumlarının bu iddiaya kanmakta pek de isteksiz olmamalarının da sonucudur[16].

Bu dönemde Kıta Avrupası ülkelerinde bazı kısmî yumuşamalar, İngiliz liberalleri (Cobden başta olmak üzere) ile kıta ülkelerinde kurulan ve bir kısım sanayici ile iktisatçıyı (Saint - Simon'cular) bir araya getiren derneklerin ortak baskıları sonucunda elde edildi. Bazı ülkelerde (Belçika, İsviçre) liberal partilerin iktidara gelişi de bunda rol oynadı. Ama, küçük ülkeler bir yana, Kıta Avrupası genelinde korumacı politikalar etkin olarak yürürlükte kaldı. Fransa da farklı bir yol izlemedi. Her ne kadar İkinci İmparatorluğun (1852 - 1870) ilk zamanlarında bazı kararnamelerle gümrük tarifeleri bir ölçüde hafifletildi ise de, daha geniş çaplı liberalleşme tasarıları çok güçlü anti - liberal muhalefet dolayısıyla akim kaldı. 1860 arefesinde Fransız gümrük rejiminin çok güçlü koruyucu niteliği, sanayi ürünleri ithalatının toplam ithalatın sadece yüzde 3'ünü ve gayrisafi sınaî ürünün yaklaşık yüzde 0,7'sini oluşturması olgusuyla da vurgulanabilir[17].

Bu arada Avrupa - dışı ülkelerin ekonomik olarak en güçlüsü olan ABD'de, 1846 tarifesiyle aşırı - koruyucu 1842 tarifesine bir miktar yumuşama getiriliyordu. Ülkedeki sanayi kollarının çoğuna gene de iyi bir koruma marjı (yüzde 30), bırakan bu tarife, 1857'de biraz daha esnekleştiriliyor (yüzde 24), ama bundan kısa bir süre sonra da 1861'de Avrupa'da tersine

(16) Ekonomik gelişme ile ticarî liberalizm arasındaki nedensel ilişkiyi tersyüz eden benzer bir efsanenin tam yüzyıl sonra, II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, önceki katı korumacı tutumunu terkeden ABD için de yaygınlaşmış olması, ibrete değer bir olgudur.
(17) Bairoch (1970), s. 5 ve Marcy (1965), s. 394. Korumacı politika yalnızca yüksek gümrük vergileri ile değil, özellikle sanayi ürünleri ithaline konan bir dizi yasaklama ile de sağlanıyordu.

bir akımla serbest değişime geçilirken, gümrük duvarları gene aşırı korumacılığa ayarlanıyordu[18].

3. 1860 - 1879 Dönemi[19]

Bu dönemde Kıta Avrupası ülkelerinin serbest değişimciliğe geçmesinde sıçrama tahtası rolünü Fransa oynamıştır. Fransa'nın politik önemi, İngiltere'nin bu ülke ile ticaretinin giderek büyüyen bir açık vermesi ve İmparator III. Napolyon'un İngiltere'deki iki uzun ikameti sırasında serbest değişimci fikirlere kazanılmış olması, İngiltere'nin ve liberalizm yandaşlarının güçlerini bu ülke üzerinde yoğunlaştırmalarına yol açmıştı. 1846'dan beri gizlice sürdürülen görüşmeler, 23 Ocak 1860'da İngiltere ile on yıllık bir ticaret antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanıyordu. Bu antlaşmanın ilginç bir yanı, genellikle korumacı olan tarımcı ve sanayiciler ile meclisin büyük çoğunluğu hilafına imzalanabilmiş olmasıdır. Parlamento engelinin aşılabilmesi, İmparatora ticaret antlaşmaları imzalama yetkisi veren bir yasama hükmü sayesinde (kararnameyle) olabilmiştir. Bu yüzden de antlaşma, «Napolyon'un yeni hükümet darbesi» olarak nitelenmiş ve tarımcı - sanayici ittifakının sürekli muhalefetini çekmiştir.

Fransa bu antlaşma uyarınca tüm ithal yasaklamalarını kaldırdı ve bunların yerine *ad valorem* olarak yüzde 30'u geçmeyecek (1864'ten sonra yüzde 25) gümrük resimleri koydu. Hammaddeler ve gıda maddeleri üzerindeki gümrük resimlerinin çoğu ilga edildi. İngiltere de büyük bir miktar Fransız ürününün gümrüksüz girişine imkân tanıdı. Ama, örneğin şarap

(18) ABD'nin gümrük tarihi de tarımcı ve sanayicilerin çatışmasını yansıtır. Ama İngiltere'den farklı olarak burada Kuzeyli sanayiciler korumacı, Güneyli tarımcılar serbest değişimcidir. 1816'ya kadar malî amacın ön planda olduğu Amerikan gümrük rejimi, «bebek sanayileri koruma» temasını işleyen sanayici, iktisatçı ve politik yöneticilerin ortak baskısı sonucunda gümrük vergilerinin 1816'da yüzde 7,5 ile yüzde 30 arasında değişen oranlara yükseltilmesiyle ekonomik amacın öne geçtiği yeni bir döneme giriyordu. Aynı gerekçelerle 1818, 1824 ve 1828'de koruma dozu arttırılan bu rejim, Güney eyaletlerinin çok yoğun tepkisini çekiyor ve 1832'de uzlaşmacı bir tarifenin kabulüyle bunalım erteleniyordu. Dinmek bilmeyen bu çatışma, 1861 - 65 İç Savaşının önemli nedenlerinden birisini oluşturacaktır. İç savaşla birlikte getirilen yeni Morill tarifesi (1861), hemen hemen tüm ithal mallarında ortalama yüzde 47'lik ad valorem gümrük koruması öngörüyordu. Bu oran 1890'da yüzde 50'ye, 1897'de yüzde 57'ye çıkarılacaktı. Bkz : Faulkner (1958), ss. 162/166; Mauro (1971), ss. 139- 140, 190; Marcy (1965), s. 501; Emmanuel (1969 - 1975), s. 31; Garrigou - Lagrenge ve Penouil (1977), ss. 238 - 240.

(19) Bairoch (1976), ss. 46 - 47, 57 - 58; Mauro (1971), ss. 44 - 45, 156 - 159; Kindleberger (1975); Piettre (1971), ss. 105 - 113; Garrigou - Lagrenge ve Penouil (1977), ss. 275 - 278.

üzerinden aldığı gümrüğü yüzde 80'den fazla indirmesine rağmen, Fransızların beklediği talep patlaması tam olarak gerçekleşmedi. Bu sözleşme, yüzyılın ikinci yarısında gümrük ilişkilerinde önemli bir rol oynayacak olan «en ziyade müsaadeye mazhar ülke» koşullarını içeriyordu. Fransa, aynı koşulları taşıyan bir dizi ticaret antlaşmasını, izleyen dönemde, önce Belçika (1861), sonra Almanya (1862), İtalya (1863), İsviçre (1864), İsveç, Norveç, Hollanda, İspanya (1865) ve Avusturya (1866) ile imzaladı. Böylece Kıta Avrupası ülkelerinin büyük çoğunluğu Fransa ile imzaladıkları ticaret antlaşmaları aracılığıyla serbest değişimci ilişkiler içine giriyorlardı. Yalnız Rusya, bu antlaşmayı 1874'te imzalayarak ve 1877'de tekrar korumacılığa dönerek, bu çerçevenin dışında kalıyordu. Gene de, bu ülke bile 1863 ve 1868'de gümrük rejimini bir miktar yumuşatmıştı.

Fransa, gene kararnameler yoluyla, dış ticaretteki serbestî düzeyini 1863 - 1877 arasında daha da arttıracaktır. Dikkat edileceği gibi, gümrük serbestîsi Kıta Avrupasında hiçbir zaman «sıfır gümrük» noktasına ulaşmamış, İngiltere'deki kadar da kökten olmamıştır. Durum, 1860 öncesine *kıyasla* liberaldir. Gümrük resimleri malın cinsine göre şu veya bu düzeyde varlığını korumuştur. Genellikle tarımsal ürünlerde liberasyon daha yüksek ve genel olmuş; mamul ve yarı-mamul sanayi mallarında ise *(özellikle* tekstil ürünlerinde) daha sınırlı uygulanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun gümrük tarifelerinde ise bu dönemde tersine bir eğilim görülmektedir. 1838'de yüzde 5 düzeyinde tesbit edilen ithalat üzerindeki gümrük resmi, 1861'de yüzde 8'e çıkarılıyordu. Osmanlı yönetiminin yoğun ısrarları ve yeni ödünler karşılığında emperyalist ülkelerden koparılan bu yeni tarifeler, geleneksel sanayisi de yıkıma uğramış bir ülkede sanayii koruma amacı taşımıyordu. Bu değişiklik, sadece, bütçe gelirlerini arttırmaya yönelik malî bir anlam taşımaktaydı[20].

4. 1879 - 1892 Dönemi : Korumacılığa Dönüş[21]

Korumacılığa dönüşler Rusya, Avusturya ve İspanya tarafından daha 1877'de başlatılmıştır ama liberal dönemin bitişini simgeleyen asıl dönüm noktası, sanayi malları dış ticaretinde payı önemli olan Almanya'nın 1879'da gümrük duvarlarını berkitmesi ile ortaya çıkmıştır. Daha sonra, 1887'de, İtalya (1878 ve 1887), İsviçre ve Belçika (daha ziyade tarım ürünlerinde) aynı kervana katılacaklardır. Ayrıca 1891 yılı birçok ülkede gümrük mevzuatının daha da katılaştırıldığı bir yıl olacaktır. Bu geri dönüşler, özellikle Kuzey Amerika'dan kaynaklanan tahıl istilasından korunmayı ve yavaşlayan ekonomik büyüme-

(20) Shaw (1975), s. 445; Pamuk (1984), s. 20.

(21) Bairoch (1976), ss. 48 - 50; Garrigou - Lagrenge ve Penouil (1977), ss. 480 - 483.

yi hızlandırmayı amaçlıyordu. Almanya'da tarımcı ve sanayiciler, Kıta Avrupasında genellikle görülen çıkar birliğini bozmamış ve korumacılığa dönüşü birlikte savunmuşlardır.

Fransa ise 1881'deki bazı küçük ayarlamalara rağmen bu dönem boyunca serbest değişimci politikasını sürdürmüştür. Olumsuz ekonomik gidişatın iyice zorlaması ve 1889 seçimlerinde koruma yanlısı bir çoğunluğun Mecliste oluşmasından sonra, 1892 yılı başında yürürlüğe giren yeni tarifelerle (Méline tarifesi) serbest değişimci otuz yıllık ara döneme son verilmiştir. Bu ara dönem Fransız tarihinde 1960'lara kadar tek serbest değişimci dönem olarak kalmıştır.

5. 1892 - 1914 Dönemi

İngiltere'nin tek yanlı olarak (belki buna sanayi ürünlerine çok düşük gümrük resimleri uygulayan Hollanda da eklenebilir) serbest değişimci politikayı uyguladığı bu yıllar, diğer Avrupa ülkelerinde gümrük savaşlarıyla korumacılığın pekiştirildiği bir dönem olmuştur[22]. Korumacı ülkeler denizi ortasında (büyük Avrupa ülkelerinin tarifeleri yüzde 20 ile yüzde 40 arasında değişiyordu) serbest değişim adası olarak kalmanın güçlüğü yanında, bu özel konumun ve Büyük Depresyonun arttırdığı ekonomik güçlükler, İngiltere'de de erkenden (1881'den sonra) yeni korumacı akımların filizlenmesine yol açmıştı. Baskı gruplarının etkileri giderek artmakla birlikte, İngiltere I. Dünya Savaşı'na kadar aynı politikayı sürdürebildi. Ama herhalde savaş çıkmasaydı da liberalizmden vazgeçmek zorunda kalacaktı.

1913 yılında mamul sanayi ürünleri üzerindeki gümrük vergileri Fransa'da ortalama yüzde 20 düzeyinde idi. Bu alanda en yüksek ortalama yüzde 41 ile sanayileşmede gecikmiş İspanya'ya aitti. Atlantik'in öte tarafında ise, ABD yüzde 44 oranı ile tüm Avrupa ülkelerini geride bırakmaktaydı.

III — FRANSA'DA SERBEST DEĞİŞİM DENEYİMİNİN EKONOMİK SONUÇLARI

Serbest değişim uygulamasının yol açtığı ekonomik etkilerin hangilerini öncelikle ve sistemli bir biçimde ele alıp incelemek gerektiğini tesbit edebilmek için başvurulacak en iyi ölçütler, kuşkusuz bizzat liberal ve neo-liberal dış ticaret kuramlarının temel iddiaları arasında bulunabilir. Kökleri A. Smith'e ve XVIII. yüzyıl Fransız fizyokratlarına uzanan liberalizm kuramlarının temel tezlerini burada ele alıp tartışmak ne mümkün, ne de gereklidir. Gelişmesi XIX. yüzyıl İngiliz iktisat tarihi ve Tahıl Yasaları'ndan ayrı düşünülemeyecek olan

(22) Osmanlı İmparatorluğunda da ithalden alman gümrük vergileri 1905'de yüzde 11'e, 1908'de yüzde 15'e çıkarılıyordu. Ama gene malî amaç ön plandaydı. Shaw (1975), ss. 445 - 446.

liberal dış ticaret kuramı, sonradan yeni katkılarla aynı temel üzerinde geliştirilmiştir. Topluca ele alınırsa, uluslararası değişim ilişkilerinin serbest bir biçimde gelişmesinin ne gibi ekonomik yararlar sağlayacağı, liberal ve neo-liberal kuramlar açısından şöyle şematize edilebilir[23].

1 — Serbest değişim sayesinde pazar genişlemekte, ayrıca karşılaştırmalı üstünlükler yasası uyarınca üretimin mekânsal dağılımı optimal olmakta, bütün bunlar da *ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır.*

2 — Serbest değişim rekabetin gelişmesine yol açmakta ve böylece *teknik yenilikleri ve sermaye malları yatırımını uyarmaktadır.*

3 — Serbest değişim görece geri ülkelerin daha hızlı gelişmesine yol açmakta, böylece *gelişme farklılıkları yumuşamakta ve üretim faktörleri fiyatları eşdüzeye gelmektedir.*

Görüldüğü gibi bu iddialar bugünkü uluslararası ekonomik ilişkiler bütününü, özellikle de azgelişmiş kapitalist ekonomilerin gelişmiş kapitalist ülkelerle ilişkilerini de yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle bunlara kayıtsız kalınması düşünülemez.

Serbest değişim yandaşlarının bu türden beklentilerinin somut Fransız örneğinde ne gibi sonuçlar verdiğine kısaca göz atmadan önce, bu ülkenin XIX. yüzyıldaki dış ticaretinin bazı özelliklerini vermek yararlı olabilir. Bu bölümdeki sayısal verilerin yorumunda XIX. yüzyıl Fransız gümrük politikasının üç ana dönemi (1860 öncesi : korumacı; 1860 - 1892 : serbest değişimci; 1892 - 1914 : koruma) dikkate alınmalıdır.

1. Fransız Dış Ticareti[24]

Fransız dış ticaret hacmi XIX. yüzyılda çok hızlı gelişmiştir. Bu gelişmeyi, dönemin bütünü için ve miktar cinsinden ihracat hacmini esas alarak göstermek istersek, 1899 = 100 kabul ettiğimizde (aksi belirtilmedikçe tek yıllar üç yılın ortalamasını göstermektedir), endeksin 1822 - 26'da 6,8'den 1909 - 13'te 132,3'e çıktığını, yani ihracat hacminin 20 kat arttığını tesbit ederiz. (Frank cinsinden carî değerler hesabıyla bu artış çok daha hızlıdır.)

Alt dönemler açısından bakılırsa, *yıllık* ortalama artış hızının (gene miktar cinsinden) 1840 - 1865) aralığında en yüksek oranlara eriştiği (1840 - 1860 arasında yüzde 6,2 ve 1861 - 1865 arasında yüzde 10,8); izleyen dönemde ise önemli ölçüde gerilediği (1867 - 1875 arasında yılda sadece yüzde 4,0) ve hatta 1875 - 1894 arasında adetâ durduğu yüzde (0,7) görülür. Daha sonra, önceki hızlı artışlarla kıyaslanamazsa da, hissedilir bir artış yüzde (3'ün biraz altında) tekrar başlayacaktır.

(23) Bairoch (1976), ss. 179-187; Marcy (1965), ss. 20 vd.; Bapat (1981).

(24) Lévy-Leboyer (1970); Bairoch (1976), ss. 220-224; Niveau (1966), ss. 56-57.

1875 yılına kadar süren artış, özellikle tarımsal ürünlerin artışına bağlı olmuştur. Bunların toplam ihracattaki payı 1830'da yüzde 20'den 1870'te yüzde 38'e çıkmıştır. Tarımsal gıda ürünleri ihracatının 1876'dan sonra yavaşlamasında filoksera yüzünden şarap satışlarının gerilemesi kısmen rol oynamıştır. Ama filokseranın etkileri 1890'lardan sonra da görülecektir. Bu yüzden Atlantik ötesi ülkelerinin tarımsal ürünler ticaretinde rekabeti kızıştırmasının etkileri de dikkate alınmalıdır. İşlenmiş sanayi ürünleri ihracatında 1860'lardan sonra ortaya çıkan duraklama ise, izleyen korumacı dönemde yeniden bir canlanmaya dönüşecektir.

İthalatının bileşimi açısından ise, Fransa'nın doğal kaynaklarının yetersizliği (başta kömür ve demir cevheri) belirleyici olmuştur.

2. Ekonomik Büyüme[25]

Farklı gümrük politikalarının uygulandığı dönemler açısından ekonomik büyüme hızının evrimi, Çizelge 1'den izlenebilir. Bu veriler şu sonuçların çıkarılmasına imkân vermektedir :

(1) Ekonomik büyüme liberal dönemde büyük ölçüde yavaşlamaktadır. (Bugünkü büyüme hızları açısından bakarak XX. yüzyıla göre genelde düşük değerli[26] bu hızlar arasındaki fark küçümsenmemelidir. Yıllık ortalama artışlar arasındaki bu dönemsel farklar uzun dönemde önemli kümülatif büyüklükleri simgelerler. Ayrıca, örneğin Lévy - Leboyer'in serisine göre, korumacı dönemlerdeki büyüme hızı liberal dönemdekinin iki katı olmuştur.)

(2) Büyüme hızının yavaşlaması tarımda sanayiden daha önemli olmuştur. (Bunun nedenlerine daha sonra tekrar dönülecektir.)

Büyüme oranları kişi başına hesaplanırsa, dönemler arası farkların bir ölçüde azaldığı görülecektir. Bunun nedeni, nüfus artış hızının liberal dönemden itibaren hızla küçülmesi ve 1871'de Alsace - Lonaine bölgesinin kaybedilmesinin de bunu pekiştirmesidir. Kişi başına büyüme oranı birinci dönemde yüzde 1,2 - 1,3 iken, ikincide yüzde 0,8 - 1,0, üçüncüde ise 1, 4 - 1,7 olmuştur. Görüldüğü gibi korumacılığa dönüş döneminde, liberal döneme kıyasla millî hasılanın yıllık artış oranında iki kata yakın bir artış söz konusu olmaktadır.

(25) Bairoch (1976), ss. 224-226, 287-295; Bairoch (1970); Crouzet (1975); Lévy-Leboyer (1970); Niveau (1966), ss. 34-66.

(26) Gelişmiş ülkelerde XX. yüzyıl oranları da çok yüksek değildir. Fransa'da 1929 ile 1963 arasında kişi başına GSYİH artışı yılda yüzde 1,9 olmuştur (Lévy-Leboyer, 1971, s. 486). Ama ortalama büyüme oranları uzun dönem boyunca kararlı ve süreklidir ve nüfus artışından hızlıdır. Bu durum, sanayi öncesi dönemle, örneğin XVIII. yüzyıl ile önemli bir farklılık oluşturur. Crouzet (1975), ss. 530-531.

Büyüme oranlarının evriminde bazı dışsal etkenlerin de rol oynadığı düşünülebilir. Fransa örneğinde şu etkenler önemleri itibariyle dikkate alınabilirler: 1848 Devrimi'nin yol açtığı karışıklıklar; 1860'da Savoie bölgesinin Fransa'ya katılması; 1862 - 64 yıllarında Amerikan İç Savaşına bağlı olarak ortaya çıkan «pamuk kıtlığı»; 1870 - 71 Prusya savaşı ve bunun sonucunda Alsace - Lorraine'in kaybedilmesi. Bu etkenlerden ikincisi dışında tümünün, ekonomik büyüme oranını aşağıya çekici nitelikte olduğu açıktır. Bununla birlikte, bu dışsal faktörlerin etkileri ayıklandıktan sonra ortaya çıkarılan büyüme oranları da, gene, serbest değişim döneminde hissedilir bir yavaşlamanın yaşanmış olduğunu göstermektedir.

3. Teknik Yenilikler ve Sermaye Teçhizi[27]

Serbest değişim kuramlarını savunanlar, uluslararası engellerin kaldırılmasıyla daha büyük boyutlara ulaşacak olan üretim ve ticaret hacminin rekabet koşullarını da ulusal düzeyden uluslararası düzeye taşıyacağı ve bunun da zorunlu olarak yeni teknik buluşlara ve yeni makina - techizat yatırımlarına yol açacağı üzerinde ısrarla dururlar. Bu türden beklentilerin gerçekleşme düzeyini nicel olarak ölçmek zor da olsa;

Çizelge 1

Farklı Gümrük Politikası Dönemlerine Göre Fransa'da Ekonomik Büyümenin Evrimi
(yıllık ortalama oranlar)

	1822 - 26'dan 1857 - 61'e	1857 - 61'den 1889 - 93'e	1889 - 93'den 1909 - 13'e
Toplam nüfus	0,5	0,2	0,2
Milli hasıla (hacim).			
global fizikî hasıla (Lévy - Leboyer serisi)	1,7	0,9	1,8
gayri safi yurt içi hasıla (Toutain serisi)	1,8	1,2	1,5
Tarım (hacim)			
tarımsal üretim (Lévy - Leboyer serisi)	1,6	0,4	1,0
gayri safi tarımsal hasıla (Toutain serisi)	1,1	0,3	0,8
Sanayi (hacim)			
Crouzet serisi	1,7 - 3,8	1,5 - 2,3	2,1 - 3,0
Lévy - Leboyer serisi	2,8	2,4	3,3
Markovitch serisi	2,4	1,8	1,9

Kaynaklar : Bairoch (1976), s. 224.

Not : Crouzet serisindeki ilk oran keten ve keneviri de içeren endekse göre hesaplandığı halde ikincisi bu sektörleri dışarda bırakmaktadır.

bazı göstergelere dayanarak genel bir yaklaşım yapmak olanaksız değildir. İlk önce, önemli buluşlar açısından liberal dönemin

(27) Bairoch (1976), ss. 226 - 228; Bairoch (1963/1974), ss. 295 - 317.

Fransa'da olduğu kadar diğer ülkelerde de önceki ve sonraki dönemlerden pek farklı olmadığını belirtmek gerekir.

Fransa örneğinde, sanayide kullanılan buharlı makinalar donanımının yıllık güç artışı oranı gösterge olarak alınırsa, serbest dış ticaret döneminin ciddî bir yavaşlamaya denk düştüğü görülür. Coğrafî değişiklikler dikkate alınarak düzeltilmiş olan bu oran, 1840 - 42'den 1858 - 60'a kadar yılda yüzde 10'luk artışlar gösterirken, 1858 - 60 ile 1888 - 1891 arasında yüzde 5'e gerilemiş, 1888 - 91 ile 1898 - 1900 arasında yüzde 7,5 düzeyini tutturmuştur.

Verilen ihtira beratları ve tescil edilen desen ve modeller için de liberal dönem açısından aynı olumsuzluk söz konusudur. Aynı zaman aralıklarında yıllık ihtira beratı artışı sırasıyla yüzde 5, yüzde 2 ve yüzde 4 olmuştur.

Bu iki göstergeden kesin sonuçlar çıkarmak münıkün olmayabilir. Global sonuçlar bazı sektörlerdeki olumlu gelişmeleri gizleyebilir. Özellikle, öncü sektörlerden sayılan demir - döküm endüstrisinin modernleşme sürecinde liberal dönemde bir kesiklik olmaması bunu doğrulamaktadır. Ama bu sektörün, 1860 civarında, sanayinin toplam katma değerinin ancak yüzde 4,9'unu sağlaması, bundan liberal görüşler lehine çıkarılacak sonuçları oldukça sınırlamaktadır. Nitekim, sanayinin katma değeri içinde yüzde 32'lik paya sahip diğer bir kilit sektör olan tekstilde aynı dönemde gelişme olumsuzdur. Pamuklu sanayiinde iğ başına gayrisafi pamuk tüketimi 1842'de 16 kg.'dan 1862'de 22 kg.'a çıkarken, 1873'te 18 kg.'a düşmüş; ancak 1883'te tekrar 1862 düzeyine ulaşmıştır. Korumacılığa dönüş döneminde ise hızla artmıştır: 1895'te 28 kg., 1905'te 34 kg., 1913'te 37 kg.. Sabit sermaye yatırımlarına gelince, sermaye teşekkülü oranları da benzer bir gelişmeyi vurgulamaktadır.

4. Üretim Faktörleri Maliyetlerinin Eşitlenmesi ve Gelişme Düzeyi Açıklıklarının Kapatılması

Dış ticaret serbestisinin farklı ekonomik gelişmişlik düzeyindeki ulusal ekonomileri potansiyel bir evitlenmeye götüreceği iddiası, neo-liberal akımların birçoğunun açık veya örtük olarak pek rağbet ettikleri bir tezdir. Azgelişmiş ekonomiler, üretim faktörleri maliyetlerinin veya fiyatlarının (ücret, faiz, kâr gibi) eşitlenmesi eğilimi sayesinde uluslararası değişimden gelişmişlere göre daha fazla avantaj sağlayacaklar, böylece giderek azgelişmiş konumlarından kurtulacaklardır. Bu tezin emperyalizmin ideolojik çerçevesine de uygun düştüğü açıktır. Bu iddianın İngiliz ekonomisine göre oldukça geri konumda olduğunu gördüğümüz XIX. yüzyıl Fransız ekonomisi açısından ne ölçüde geçerli olduğu ilgiye değer.

Üretim faktörleri fiyatlarının eşitlenme eğilimini sınamak için ele alınabilecek en anlamlı örnek, ücret düzeylerinin evrimidir. Fransa ile İngiltere arasında bir karşılaştırma yapmadan önce, bu iki ülke arasındaki ücret düzeyi farklılıklarının

liberal dönemin arifesinde (1860), beklenebilecek olanın aksine, pek anlamlı olmadığı belirtilmelidir[28]. Ama burada asıl önemli olan, ücretlerin mutlak düzeyinden çok evrimin biçimidir. Bu konuda da neo-liberal görüşlerin beklentilerinin aksine bir evrime tanık olunmaktadır. Dış ticaret serbestîsi döneminde İngiliz ücretlerinin artışı Fransız ücretlerinden daha hızlı olmuş, böylece ücret düzeyleri eşitlenmek (veya eşitliği korumak) yerine açılmıştır. 1861 ile 1891 aralığında ücretler Fransa'da yüzde 26 artarken İngiltere'de yüzde 40 artmıştır. Hayat pahalılığı dikkate alınarak hesaplanan gerçek ücretlerin evrimi ise bizi daha da olumsuz bir sonuca ulaştırmaktadır; çünkü bu dönemde İngiltere'de hayat pahalılığı yüzde 20 kadar azalmışken Fransa'da yüzde 5 civarında artmıştır. Böylece, gerçek ücretler İngiltere'de yüzde 75 artarken Fransa'da bu artış yüzde 20 olmuştur[29].

Gelişme düzeylerinin birbirine yaklaşma tezini incelemek için gene en gelişmiş ekonomi olan İngiltere'yi temel almak gerekecektir. Ama önceden bazı hatırlatmalar yapmak yararlı olabilir. İlkönce, teknolojik düzey (sanayileşme düzeyi anlamında değildir) açısından kıta Avrupasının belli başlı sanayileşmiş ülkelerinin bu arada Fransa'nın 1860 - 1870 yıllarında İngiltere'yi hemen hemen yakalamış olduğunu yani «yetişme» olgusunun, bu açıdan, büyük ölçüde liberal dönem öncesinde gerçekleştiğini belirtmek gerekir. Öte yandan, teknolojik düzey açısından Avrupa ülkelerinin İngiltere düzeyine yaklaşmaları liberal ara dönemde de sürmekte ama yetişme hızı büyük ölçüde yavaşlamaktadır (Almanya için 1879)'ten sonra olmakta; bu arada Büyük Depresyon (1873 -

(28) Bu durum demografik faktörlerle açıklanmaya çalışılmakta (Fransa'da —ki Avrupa'da bu bakımdan istisnadır— nüfus artışındaki hızlı gerilemenin ücret düzeyini yükseltmesi) ve/veya İngiliz işçi sınıfının sosyal koşullarının Fransa'ya göre daha kötü olduğu ileri sürülmektedir. Bu açıklamanın yeterli olmadığı şüphesizdir. (Fransa'da kadın istihdamındaki çok hızlı artış, nüfus artışının 1860'lardan sonra adetâ durma noktasına gelmesini kısmen telafi etmiştir: Carrigou - Lagrange ve Penouil (1977), ss. 335 - 337). Bununla birlikte, sadece gelişme düzeyi açıklığına bakarak ücret düzeylerinde de benzer farklılıklar aramak gibi fazla basitleştirici yaklaşımların Osmanlı - İngiliz ücretlerinde de doğrulanmadığının altını çizmek gerekir. Bkz: Boratav, Ökçün, Pamuk (1984), s. 70.

(29) Bairoch (1976), s. 229. Lévy - Leboyer (1970'in hesaplamalarına göre ise Fransa'da yıllık fiyat endeksleri bu dönemde oldukça durağan veya hafifçe azalan bir seyir izlemektedir. Ama bu durum yukarıda varılan sonucu değiştirmemektedir. Osmanlı inşaat işçileri ücretlerinin 1839 - 1913 arasında İngiliz ücretlerinden daha hızlı artmış olması ise, Boratav, Ökçün, Pamuk (1984) araştırmasının ilginç sonuçlarından birisidir. Ama bu sonuç, XX. yüzyılın en gelişmiş ülkesi (ABD) ile Türkiye arasındaki ücret düzeyi farkının XX. yüzyılda çok hızlı açılmış olması olgusunu daha iyi değerlendirmemize de imkân vermektedir.

1896)'un fazla etkilediği ülke olan İngiltere'nin teknik ilerleme hızının yavaşlaması da bu süreci kısaltmaktadır. Öyle ki, daha yüzyıl sonunda bazı yeni sanayi kollarında (çelik ve bazı kimya ürünlerinde, Almanya) İngiltere geride kalabilmektedir.

Sanayileşme düzeyinin bazı göstergeleri (kişi başına pamuk ve kömür tüketimi veya demir üretimi gibi) açısından gerek Fransa gerekse de Kıta Avrupalarının tümü için yukarıda çizilen gelişme geçerli olmakta, yani liberal dönemde yetişme hızları genellikle yavaşlamaktadır. Hattâ toplam sanayi üretiminin yıllık satış oranları dikkate alındığında, liberal ara dönemin, Kıta Avrupasının bütünü ile İngiltere arasındaki sanayileşme düzeyleri açıklığının büyümesine sahne olduğu görülmektedir[30]. Ancak bu durum aralarında Fransa'nın da bulunduğu *sanayileşmiş* Kıta Avrupası ülkeleri için geçerli değildir. Bu gibi ülkeler, liberal dönemde, sanayi üretimlerini İngiltere'ninkine yakın (Fransa) veya daha fazla (Almanya) arttırabilmişlerdir. Örneğin üç ayrı dönem (korumacı, liberal tekrar korumacı) için, kişi başına sınaî üretimi hacminin yıllık büyüme oranları İngiltere'de yüzde 2,7 yüzde 1,4 ve yüzde 0,9 olurken, Fransa'da yüzde 2,2 yüzde 1,6 ve yüzde 2,5 olmuştur[31]. Burada dikkati çeken, liberal dönemin sanaî gelişme açıklığının törpülenmesi için ideal koşulları yaratmaktan çok uzak olduğu, buna karşılık korumacılığa dönüşün bu süreci hızlandırdığıdır. (Kuşkusuz, İngiltere'nin hızının kesilmesinin de bunda rolü olmuştur.) Bunun en iyi örneği de liberal dönemin çok hızlı bir ticarî gelişmeyle simgelenen ilk evresinde (1860 - 1872 bulunabilir. Bu evrede İngiltere'nin kişi başına yıllık sınaî üretim artışı yüzde 2,1 olurken Avrupa'nın üç sanayi ülkesinde (Fransa, Almanya, Belçika) ortalama 1,7 oluyordu. Demek ki liberalizmin bu en hızlı ve tipik evresinde, sanayileşme düzeyleri farklarının kapanması değil, daha da açılması yaşanıyordu.

5. Serbest Değişim Uygulamasının Başarısızlığında Tarımın Rolü[32]

Global ekonomik gelişme düzeylerinin birbirine yaklaşması sorunu, sınaî gelişme düzeylerine benzer bir gelişme gösterdiğinden yukarıda ayrıca ele alınmadı. Ama, önceden de görüldüğü gibi (bkz: çizelge 1), Fransa'da tarımsal üretim liberal dönemde sınaî üretiminden çok daha olumsuz bir gelişme gösterdi. Bunun temel nedeni, giderek büyüyen tarım ürünleri ithalinin yerli üretim için iç pazarı daraltmasından kaynaklanıyordu: 1860'ı önceleyen 20 - 30

(30) Bu konularda bkz; Bairoch (1970), s. 23 ve 1976, ss. 289 ve 136.
(31) XIX. yüzyılda İngiliz ve Fransız sanayilerindeki emek üretkenliğini karşılaştıran O'brien ve Keyder (1979, s. 1288), Fransa'da bu üretkenlik düzeyinin İngiltere'den yüksek olduğunu ama yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Fransa lehine olan farkın küçülmeye başladığını belirtmektedirler. Başlangıçtaki paradoksal duruma rağmen, evrimin yönü Bairoch'un sonuçlarını desteklemektedir.
(32) Bairoch (1976), ss. 230 - 238 ve Bairoch (1970).

yıl boyunca tarımsal ürünler dış ticaretinin olumsuz bakiyesi, gayrisafi tarımsal üretimin yüzde 3'ünden azını oluştururken, bu oran 1875 - 1895 aralığında yüzde 15'e çıkmıştır. Bu hızlı ithalat artışını sadece gümrük duvarlarının indirilmesine bağlamak olanaksızdır. Yükte ağır pahada hafif tarım ürünlerinin (tahıl) Atlantik - ötesinden Avrupa'ya taşınıp üstelik daha düşük fiyatlarla pazarlanmasını mümkün kılan diğer bir önemli unsur, taşıma maliyetlerindeki büyük düşüş olmuştur. Bu maliyetler yanlız deniz ulaşımında değil demiryolları sayesinde kara ulaşımında da düştüğü için, Amerika kıtasının içlerinden Avrupa kıtasının içlerine kadar tahıl sevkiyatı imkân tanıyordu. Böylece, 1851 - 1860 aralığında Fransa'nın buğday ithalatı buğday üretiminin yüzde 0,3'ünü oluştururken, 1871 - 80'de yüzde 10'unu ve 1888 - 92'de yüzde 19'unu oluşturuyordu[33].

Fransa'yı tarım ürünleri ithalatına İngiltere'ye kıyasla daha duyarlı kılan, tıpkı öteki büyük Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, büyük bir tarımsal nüfusa sahip olmasıydı. İki ülkenin tarım ürünleri ithalatını liberalleştirdikleri dönemlerin başlarında, tarımsal faal nüfuslarının göreli payı şöyleydi :

	Tarım	*İmalât sanayii*
Büyük Britanya (1846)	%22	%37
Fransa (1860)	%51	%22

Bu durum iç pazarın daralmasının Fransa'daki dolaysız ve dolaylı etkilerinin niçin İngiltere'den daha fazla olduğunu da açıklamaktadır.

Bir kere, sanayinin tarımsal nüfusun önemli bir bölümü kısa sürede emecek ağırlığı yoktu[34]. İç pazarı daralan tarım sektöründe, bu durumda, üretkenlik artışının yavaşlaması şaşırtıcı değildir[35]. *Üstelik,* iç pazarın daralması sonucu, nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan tarımsal üreticilerin satın alma güçlerinin düşmesinin, sanayi ürünleri iç talebini de etkilemesi ve böylece iç pazarın daha da daralmasına yol açması kaçınılmazdı. Nitekim bu dönemde özellikle tekstil sektöründe görülen daralmanın bir

(33) İngiltere'nin tarımda «dışa bağımlılığı» ise gerçek olarak 1850'lere doğru başlamıştı. İthal edilen buğdayın Birleşik Krallık tüketimindeki payı 1811 - 1830 arasında yüzde 3'ü geçmezken, bu oran 1831 - 1851'de ortalama yüzde 13'e, 1851 - 1860'da yüzde 30'a ve nihayet 1891 - 95'de yüzde 79'a çıkacaktır: Bairoch (1971), ss. 29 - 33. Bu «bağımlılığın» etkisi XIX. yüzyılın süper sanayileşmiş İngiltere'si için Fransa'dan çok farklı olacaktır.

(34) Fransa'da gayri safi tarımsal ürünün toplam fizikî ürün değeri içindeki payının 1865 - 74'de yüzde 45 düzeyinde olduğunu da dikkate almak gerekir. Üstelik bu pay, 1905 - 1913'e kadar ancak yüzde 40 oranına gerileyebilmiştir : Garrigou Lagrenge ve Penouil (1977), ss. 348 - 355.

(35) XIX. yüzyıl boyunca tarımsal üretkenliğin Fransa'da İngiltere'den daha düşük düzeyde olmasının nedenleri üzerine bir açıklama denemesi için, bkz: O'brien ve Keyder (1979), ss. 1290 - 1297.

nedeni kırsal talebin duraklamasıdır. Sanayi sektörünün, bu koşullarla, tarımsal göreli nüfus fazlasını artan oranlarda ememesi, hızla kentleşme ve sanayileşmeden sağlanabilecek ilave talep artışlarını da frenliyordu[38]. *Öte yandan*, Amerikan tahılı Avrupa piyasasına hakimken Fransız tahılı için ihraç olanağı da kapalıydı. Bunun tahıl üreticileri üzerindeki etkisi, filokseranın üzüm ve şarap üreticilerinin gelirleri üzerindeki etkisinden daha olumsuz olmuştur. Çünkü üzüm ve şarapta üretim azaldığında, ithal imkânları sınırlı olduğundan, fiyat artışları gelir azalışlarını telafi edici bir rol oynuyordu. Oysa tahılda kötü hasat yıllarında azalan üretim hacmi derhal ithalatla telafi ediliyor ve üreticileri iki yanlı bir gelir kaybına uğruyorlardı[37]. Kısaca, tarımdaki olumsuz tablo sanayii de yakından etkilemekten geri kalmamıştır.

IV — BAZI SONUÇLAR

Fransız serbest dış ticaret deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasında en önemli açıklayıcı etkenin tarımsal ürün ithaline bağlı olması, bu ülkenin o zamanki konjonktürde liberalizmin yıkıcı etkilerine karşı koyacak bir ekonomik yapıya sahip olmamasıyla ilişkilidir[38]. Benzer süreçler Avrupa'nın öteki ülkelerin-

(36) Lévy-Leboyer (1971, ss. 500-501) kırsal göçün 1880'lerde ciddi bir şekilde yavaşladığını göstermektedir.

(37) Lév-Leboyer (1971), s. 489; Bairoch (1976), ss. 232-235. Carî fiyatlarla tarımsal hasılanın, 1875'den sonra, sabit fiyatlarla tarımsal hasılaya oranla gerilemesi ise, üretim artışına rağmen fiyat düşüşlerinin önemli olduğunu göstermektedir (Toutain'in hesaplarına atfen Garrigou-Lagrange ve Penouil (1977), ss. 350 ve 361). Lévy-Leboyer (1970, ss. 86-100), iç ticaret hadlerinde hafifçe tarım lehine olan gelişmenin 1880'den sonra ani ve güçlü bir biçimde tarım aleyhine döndüğünü tesbit etmektedir.

(38) Daha önemsiz olmakla birlikte diğer bir etken de, Fransız imalat sanayii ürünlerinin ihracatındaki hızlı artışın 1860'dan sonra yavaşlaması, buna karşılık bu tür ürünlerin ithalatının artmasıdır. Ters yönde çalışan bu iki olumsuz evrim, sonuçta Fransa'nın işlenmiş sanayi ürünleri dış ticaretindeki **olumlu** bakiyenin 1860 düzeyinde donmasına yol açmıştır. Ama Bairoch'un (1976, ss. 236-237) hesaplarına göre bu olumsuzluğun yol açtığı kayıp, dönem sonundaki sınaî üretim değerinin % 1,5 ini aşamazdı; bu da, tarımdaki yavaşlamanın sanayide sebep olduğu dolaysız kaybın % 10-15'inden fazla değildir.

Burada, üzerinde fazla araştırma yapılmamış olan «Büyük Deprasyon»un (1873-1894) Fransa üzerindeki muhtemel etkileri dikkate alınmamıştır. Bununla birlikte, Fransa'nın bu deprasyonu çok hafif atlatmış olduğu varsayımında bile, dış ticaretteki baş müşterisi İngiltere aracılığıyla bunun etkilerini, özellikle de 1880'den sonra hissetmiş olacağı düşünülebilir. Ne varki, bu konjonktürel etken, önemi ne olursa olsun, 1860'dan sonra 32 yıl süren Fransız serbest değişim deneyiminin başarısızlığını tek başına açıklamaya yeterli olmayacaktır.

de de yaşanmış ama bunlar, Almanya örneğinde olduğu gibi, koruyucu önlemlerini almakta Fransa kadar gecikmemişlerdir. İngiltere'nin 1846'dan sonraki ilk otuz yıllık dönemde liberalizmden büyük ölçüde kazançlı çıkması, liberal politikanın bu ülkenin gelişme düzeyinin çok daha ileri bir evresinde neredeyse rakipsiz olduğu gibi bir dönemde gündeme gelmesi ve sanayi alanında ezici bir üstünlüğe sahip olmasından ayrı düşünülmemelidir.

Yüzyıl önceki Avrupa iktisadî konjonktürünün özel koşullarında yaşanmış olmasına rağmen, Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinin deneyimlerinden bugün için çıkarılacak dersler yok değildir. Bir kere bu özel koşullar günümüzün pek çok azgelişmiş ülkesi için pek de yabancı sayılmazlar. Bunların hemen hemen hepsinde tarım sektörü önemini korumaktadır; tarımdaki üretkenlik farkları, özellikle büyük ölçekli üretime elverişli ürünlerde, geçen yüzyıldan daha fazla açılmıştır; taşıma maliyetleri daha da düşmüştür; ayrıca, kapitalizmin devresel bunalımlarından birisi 1970'lerden beri etkisini sürdürmekte, azgelişmişlerin dışsatımı bundan büyük ölçüde etkilenmektedir.

Ama bugünkü azgelişmiş kapitalist ülkeler için serbest değişimci bir politikanın risklerini büyüten nedenler daha da çeşitlenmiştir : (a) Bu ülkelerin kendi iş dinamikleri temelinde gerçek bir sanayileşmeyi tamamlayamamış veya —bazılarının— başlatamamış olmaları (ithal ikameci sanayileşme ithal ikameci kaldığı sürece derinliğine bir sanayileşmeyi gerçekleştiremeyecektir; geçen yüzyılın sanayileşme tarzlarını korumacı olduğu için basitleştirici bir yaklaşımla salt ithal ikameci saymak yanılgıdır); (b) Ekonomik gelişme düzeyleri arasındaki eşitsizliklerin geçen yüzyılla karşılaştırılamayacak derecede açılmış olması; (c) Geçen zaman içinde, özellikle II. Dünya Savaşından sonra, dünya kapitalist sisteminin yeni yeni müdahale araçları ve yeni bağımlılık ilişkileri geliştirmiş olması ve sistemin malî denetim kurumlarının azgelişmişlerin dış ticaret ve sanayileşme politikalarına müdahalede, malî bağımlılığın derecesine bağlı olarak, giderek daha fazla söz sahibi olmaları; (d) Gelişmiş kapitalist ülkelerin azgelişmişlere serbest değişimci politikaları dayatmaktan vazgeçmemiş olmalarına karşın, kendilerinin çeşitli koruyucu önlemlere başvurmaktan kaçınmamaları ve dolayısıyla azgelişmişlerin dünya ticaretindeki ve bilhassa dünya ihracatındaki paylarının —tarımsal ürünler ticaretinin gerilemesine ve dış ticaret hadlerinin olumsuz gelişmesine de bağlı olarak — azalması[39] gibi nedenler, azgelişmiş ülkelerin ticarî liberalizm konusunda son derece ihtiyatlı olmalarını zorunlu kılmaktadır.

(39) Gelişmişlerin azgelişmişlere uyguladıkları korumacı önlemler ve bunların azgelişmiş ekonomiler üzerindeki olumsuz etkileri konusunda, bkz: Bapat (1981); Büyüktaşkın (1983); Bairoch (1971).

İktisat tarihi, bu zorunluluğu destekleyecek sayısız örneklerle doludur. En yakın örnek bizzat kendi tarihimizde yaşanmıştır. Göz önünden uzak tutulmaması gereken bugünün gelişmiş ülkelerinin tümünün sanayileşme süreçlerini iç pazarlarını koruyarak gerçekleştirmiş olduklarıdır.

KAYNAKLAR

P. BAIROCH (1963/1974), *Révolution industrielle et sous-développement*, Paris, Mouton (4. bas.).

P. BAIROCH (1970), «Commerce extérieur et développement économique: quelques enseignements de l'éxpérience libre-échangiste de la France su XIXe siècle»,*Revue économique*, XXI/1, ss. 1 - 33.

P. BAIROCH (1971), *Le Tiers - Monde dans l'impasse*, Paris, Gallimard.

P. BAIROCH (1976), *Commerce extérieur et développement économique de l'Europe au XIXe siècle*, Paris, Mouton.

B. G. BAPAT (1981), (Çev. O. Esen), «İthalat kısıtlamaları ya da karşılaştırmalı üstünlüklerin değişmesi»; *Ekonomik Yaklaşım*, II/5, ss. 89 - 106.

K. BORATAV, G. ÖKÇÜN, Ş. PAMUK (1984), «Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi, 1839 - 1913»; *Yapıt*, Nisan - Mayıs, 4, ss. 62 - 75.

Ş. BÜYÜKTAŞKIN (1983), *Uluslararası Ticarette GATT Düzeni*, Ankara, Gazi Ü. İİBF.

F. CROUZET (1975), «Quelques problèmes de l'histoire de l'industrialisation au XIXe siècle»; *Revue d'Histoire Economique et Sociale*, 53/4, ss. 526 - 540.

A. EMMANUEL (1969/1975), *L'échange inégal*, Paris, F. Maspéro (3. bas.).

H. U. FAULKNER (1958), *Histoire économique des Etats - Unis d'Amérique*, birinci cilt: *Du système colonial aux lendemains de la Guerre de Sécession*, Paris, PUF.

A. GARRIGOU - LAGRANGE ve M. PENOUIL (1977), *Histoire des faits économiques de l'époque contemporaine*, Paris, Dalloz.

H. İNALCIK (1971), «İmtiyâzât», *Encyclopédie de l'İslam*, Hollanda, 3. cilt, ss. 1207 - 1219.

C. P. KİNDLEBERGER (1975), «The Rise of Free Trade in Western Europe, 1820 - 1875», *Journal of Economic History*, 35/1, ss. 20 - 55.

M. LEVY - LEBOYER (1970), «L'héritage de Simiand: prix, profit et termes d'échange au XIXe siècle», *Revue Historique*, Ocak - Mart, 493, ss. 77 - 120.

M. LEVY - LEBOYER (1971), «La décélération de l'économie française dans la seconde moitié du XIXe siècle», *Revue d'Histoire Economique et Sociale*, 44/4, ss. 485 - 507.

G. MARCY (1965), *Economie internationale*, Paris, PUF.

B. R. MITCHELL (1980), *European Historical Statistics, 1750 - 1975*, London, McMillan Press.

F. MAURO, (1971), *Histoire de l'économie mondiale, 1790 - 1970*, Paris, Sirey.

M. NİVEAU (1966), *Histoire des faits économiques contemporains*, Paris, PUF.

P. O'BRİEN ve Ç. KEYDER (1979), «Les voies de passage vers la société industrielle en Grande - Bretagne et en France (1780 - 1914)»; *Annales E. S. C.*, Kasım - Aralık, 34/6, ss. 1284 - 1303.

Ş. PAMUK (1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, Ankara, Yurt Yay.

A. PİETTRE (1971), *Monnaie et économie internationale du XIXe siècle à nos jours*, Paris, Cujas..

S. SHAW (1975), «The Nineteeth - Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System», *International Journal of Middle Eastern Studies*, 6, ss. 421 - 459.

AYŞE TRAK

Azgelişmiş Ülke Aydınları ve Gelişme Sorunu

Birinci yazımızda değinildiği gibi*, geri kalmışlık bilincinin ortaya çıkması çok eskilere gidiyor. Örneğin, İbrahim Müteferrika'nın 1731'de Padişaha sunduğu «Usûl ül Hikam bi Nizam ül Umam» (Milletlerin Düzenlerinin Rasyonel Temelleri), gelişme literatüründe rastladığımız birçok soruya değiniyor.[1] Batı dışı toplumlarda çeşitli dönemlerde, bu soruların gündeme geldiğini görüyoruz. Kendi toplumlarıyla Batı toplumları arasındaki değişiklikleri gören, bu değişikliklerden hareketle toplumları üzerine düşünmeye başlayan insanlar ortaya son derece ilginç ürünler koyuyorlar. Özellikle ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında, gerek Türkiye'de, gerekse Latin Amerika ülkeleri ve Hindistan'da bu tür ürünlerin örneklerine rastlıyoruz.[2]

(*) Bkz: Ayşe Trak, «Gelişme İktisadının Gelişmesi: Kurucular», **Yapıt**, Sayı 5, Haziran-Temmuz 1984.

(1) Bkz: N. Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.

(2) Latin Amerika Sosyal düşüncesi için yardımcı kaynaklardan bazıları: W. C. Gordon, **The Economy of Latin America**, New York: Colombia University Press, 1950; A. O. Hirschman, «Ideologies of Economic Development in Latin America», A. O. Hirschman (ed.), **Latin American Issues**, New York: The Twentieth Century Fund, 1961 içinde; L. Zea, «Positivism and Porfirism in Latin America», F.S.C. Northrop (ed.), **Ideological Differences and World Order**, New Haven: Yale University Press, 1949 içinde.

Bu çalışmaların İkinci Dünya Savaşından sonra, gelişme iktisadının gelişme döneminde, konuyla ilgilenen iktisatçılar için önemli bir kaynak oluşturdukları kolayca görülebilir. Bu kaynağın hemen hemen hiç kullanılmamış oluşu gerçekten anlaşılması güç bir olay. Bu alanda, yabancı dil sorunun önemli bir engel oluşturabileceği açık. Ama İngilizce yazan Hintli sosyal düşünürlerin durumunda olduğu gibi, dil sorununun olmadığı durumlarda bile, Batılı iktisatçıların ilgisiz tavrı değişmiyor. Çok ender olarak, Hirschman gibi bazı iktisatçılar, azgelişmiş ülke düşünürlerinin «kendi toplumsal gerçeklerini nasıl gördüklerini görmenin» Batılı uzmanlar için çok önemli olduğuna dikkat çekiyorlar[3]. Ama genelde, azgelişmiş ülkelerde bu ülke gerçeklerini anlamaya yararlı olabilecek önemli çalışmalar yapılmamış olduğu inancı geçerliliğini koruyor[4].

Asıl tuhaf olan, azgelişmiş ülkelerden gelen iktisatçıların da bu tavrı benimseyip, gelişme sorunsalına çoğu zaman Batıda ortaya çıktığı biçimde yaklaşmaları. Bu çerçeve içinde, hedefler «Batı gibi olmak» şeklinde belirlenip, istenen toplumsal düzenin özellikleri üzerinde fazla durulmuyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişme teorilerine önemli katkılarda bulunmuş iki iktisatçının, Arjantinli R. Prebisch'le Karaibler'den A. Lewis'in çalışmalarında, bu yaklaşımın tipik örneklerini görüyoruz. Prebisch ile Lewis, yalnız toplumsal hedeflerin belirlenmesiyle ilgili soruları bir kenara itmekle kalmıyorlar; aynı zamanda, Batılı sosyal bilimciler gibi, gelişme sürecinin çeşitli sosyal guruplar üzerindeki değişik etkilerini büyük ölçüde konu dışı bırakıyorlar. Bu yaklaşımın daha sonra Latin Amerika'da gelişen bağımlılık kuramında biraz değiştiğini görüyoruz. Ama ilerde değinileceği gibi, Batıya yansıdığı biçimiyle bu kuram da özgünlüğünü büyük ölçüde yitirip, içinden çıktığı toplumun karmaşık gerçekliğinin açıklanmasından çok, doğrudan dış etkilere bağlı, basit bir azgelişmişlik açıklamasıyla sınırlanmaya başlıyor. Başka bir deyişle, «biz nasıl insanlarız ve nasıl bir toplum istiyoruz?» sorusu gene ortadan kayboluyor. Bu sorunun daha sonra, bağımlılık kuramının uzantısı bazı yaklaşımlarda gündeme geldiğini görüyoruz.

W.A. Lewis, İşçi Hareketleri ve Gelişme İktisadı

İlk gelişme iktisatçılarının en önemlilerinden biri, W. A. Lewis, Karaibler'de küçük bir adada, St. Luca'da, doğup büyümüş.

Hint iktisadi düşüncesi için: B.N. Ganguli, **Indian Economic Thought: Nineteen Century Perspectives**, New Delhi: McGraw Hill, 1977; V.B. Singh, **From Nairoji to Nehru: Six Essays in Indian Economic Thought**, New Delhi, Mac Millan, 1975; J.J. Spengler, **Indian Economic Thought: A Preface to its History**, Durham: Duke University Press, 1971.

(3) A.O. Hirschman (1961).

(4) Örneğin, H.W. Arndt (1972).

Önce St. Luca'da sonra İngiltere'de, tam bir İngiliz eğitiminden geçmiş olmasına karşın Lewis, Karaibler'in sorunlarıyla, özellikle sanayi ilişkileri ve sendikalaşma konularıyla yakından ilgilenmeyi sürdürmüş. İlk kitabı 1936'da Fabyen Cemiyeti için yaptığı *Batı Hint Adalarında Emek* adlı araştırma[5]. Ayrıca Lewis bölgedeki sendikalaşma hareketlerinde önemli bir rol oynamış. Bu açıdan onun, gelişme iktisadına emek iktisadı alanından geçen ilk iktisatçı olduğunu söyleyebiliriz. Bu mesleki özelliğin etkilerini Lewis'in ortaya koyduğu gelişme kuramında görebiliyoruz. Lewis, ilk kuramsal çalışmalarından bugünkü yazılarına kadar, ekonomik gelişmeyi etkileyen en önemli unsurun emek gücü arzı olduğunu öne sürüyor. Örneğin Milletler Cemiyeti için yaptığı bir çalışmada, Avrupa'da iki dünya savaşı arasında gözlemlenen büyüme haddi düşüşlerini, yalnızca emek gücü fazlasının ortadan kalkmasıyla açıklıyor[6]. Porto Riko örneğinden esinlenerek geliştirdiği, «davet yoluyla sanayileşme» adıyla tanınan kuramda, azgelişmişliği emek arzı fazlasıyla tanımlayıp, ihracata yönelik yabancı sermaye yatırımlarının emek gücü kaynaklarını kullanarak ekonomik büyümeye yol açacağını öne sürüyor[7]. Bu kuram, son yıllarda pek popüler olan dışa açık sanayileşme modellerini hatırlatmasına karşın, bir noktada yeni yaklaşımlardan ayrılıyor. Lewis bu tür yabancı sermaye yatırımlarının yol açacağı dışa bağımlılık ve sömürünün farkında. Bunun için, modele yalnızca geçici bir dönem için, emek gücü fazlasının kullanılması için gerekli sermaye fonlarının başka yerden bulunmasının olanaksız olduğu durumlarda, başvurulması gerektiğini söylüyor. 1954'de yayınlanan ve Lewis'in kuramsal yazılarının en önemlisi olan «Sınırsız Emek Arzıyla Ekonomik Büyüme» adlı makalede gene aynı teorik yapıyı görüyoruz[8]. Ama burada yabancı sermaye yatırımları konusu önemli bir yer tutmuyor. Dünya ekonomisinin gelişmesiyle ilgili yeni bir kitabında Lewis, azgelişmiş ülkelerin uluslararası ilişkilerde karşılaştıkları, ticaret hadlerinin bozulmasından doğan sorunları, gene bu ülkelerdeki emek gücü fazlasına bağlıyor[9]. Lewis'e göre emek gücü fazlası ücretlerin düşük tutulmasına, bu da ticaret hadlerinin bozulmasına yol açıyor. Çözüm, ücretlerin yükselmesi. Ücretlerin yükselmesi de kapitalist gelişme yoluyla emek fazlasının kullanılmasına bağlı.

(5) W.A. Levis (1936), **Labour in the West Indies,** London: New Beacon Books, 1977 a.
(6) W.A. Lewis, **Economic Survey: 1919-1939,** London: Allen and Unwin, 1949.
(7) W.A. Lewis, **Industrial Development in the Caribbean,** Port of Spain, Trinidad: Kent House, 1951.
(8) W.A. Lewis, «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», **Manchester School,** May 1954.
(9) W.A. Lewis, **The Evolution of the International Economic Order** Princeton: Princeton Univ. Press, 1977 b.

Bu yaklaşımda Lewis'i ilk gelişme iktisatçılarından ayıran en önemli özellik, kuramsal çerçevenin Keynes'den değil, Ricardo ve diğer klâsik iktisatçılardan alınmış olması. Talep unsurunu ön plana alan Keynesgil bir yaklaşımda, gelişme sürecinde ücretlerin yüksek tutulmasının bu süreci hızlandıracağı savunulabilir. Lewis'in klâsik yaklaşımında ise gelişme süreci boyunca ücretlerin düşük tutulması gerekli. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ücret farklarının azalması, ancak emek fazlasının tamamen kullanılıp tükendiği noktada söz konusu. Ücretlerin bu noktaya varılmadan yükselmesi ekonomik gelişmeyi engelleyecek nitelikte.

Lewis'in bir aydın olarak ne kadar büyük bir çelişki içinde olduğunu görmek güç değil sanıyorum. İşçi hareketleriyle bir sosyalist olarak ilgilenen, sendikalaşmayı savunan, anti-emperyalist bir aydının, düşük ücretlerle ekonomik gelişme arasındaki doğrudan ilişkiye dayanan bir model ortaya koyması gerçekten büyük bir çelişki. Bunun, Susan Craig gibi bazı Karaibli aydınlar tarafından eleştirildiğini, giderek Lewis'in bölgedeki sol hareketlerin dışında bırakıldığını görüyoruz[10]. Aslında Lewis kendi durumunun güçlüğünü bütün bu eleştirilerden önce farketmiş. 1958'de, «Sınırsız Emek Arzıyla Büyüme» makalesine ek olarak yayımladığı bir notta, okuyucularından makalenin kuramsal çerçevesinden kurumsal yapılarla, özellikle sendikal kurumlarla, ilgili sonuçlar çıkarmamalarını istiyor[11]. Başka bir deyişle, büyümenin ücretlerin düşük tutulmasını gerektirdiğine inanıyor, ama politik inançları bunu pratikte savunmasını kesinlikle engelliyor.

Acıklı olan, Lewis'in kendi sorunsalı, yani kendini içine hapsettiği gelişme sorunsalı içinde, haksız olmayışı. «Gelişmiş kapitalist ülkeler gibi olmak» şeklinde tanımlanan ekonomik gelişme, çoğu zaman ücretlerin belirli düzeyleri aşmamasına bağlı. Toplumsal hedefleri böyle tanımlayan gelişme iktisatçısı, gelişme sürecinin yol açtığı ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri bir dereceye kadar görmezden gelme durumunda. Kısacası, insan hem sosyal aktivist hem gelişme iktisatçısı olamıyor. Bu tür sentez gayretlerinden, ortaya olsa olsa kötü iktisatçılar çıkıyor. Onu eleştirenlerden hiçbirinin Lewis'in kötü bir iktisatçı olduğunu söyleyebileceğini sanmıyorum.

RAUL PREBISCH, CEPAL VE SONRASI

Gelişme iktisadının ortaya çıkışına katkıda bulunan ikinci azgelişmiş ülke iktisatçısı, R. Prebisch, Latin Amerika tarihindeki «en genç merkez bankası müdürü»yken Arjantin yöneticileriyle anlaşamayıp istifa eden Prebisch, 1940'lardan başlayarak Birleşmiş Milletler içinde önemli bir rol oynuyor. Birleşmiş Milletler Latin Amerika Komisyonu (CEPAL - Comisión

(10) S. Craig, «The Germs of an Idea», W.A. Lewis (1977 a) içinde.
(11) W.A. Lewis, «Unlimited Labour: Further Notes», **Manchester School**, January 1958.

Económica para America Latina) başkanı olduğu yıllarda, özellikle azgelişmiş ülkelerin ticaret hadlerindeki bozulmalarla ilgili çalışmalara ön ayak oluyor[12]. Zaman zaman birlikte çalıştığı Avrupa çıkışlı gelişme iktisatçıları gibi, o da azgelişmiş ülkelerin sorunlarına Keynes Kuramı çerçevesinde yaklaşıyor. Ama Prebisch ve CEPAL içindeki Latin Amerikalılar, ülkelerinin gerçeklerini tanımanın sağladığı sezgi ve sağduyuyla, bu çerçevenin ötesinde, daha önemli katkılarda bulunabiliyorlar. Böylece Latin Amerika'nın yapısal özellikleri gelişme literatürüne yansımaya başlıyor.

Bunun en önemli sonuçlarından biri, CEPAL içinde, uluslararası ticaretin gelişmiş ülkeler (merkez) ile azgelişmiş ülkeler (çevre) üzerindeki farklı etkilerinin sistematik bir biçimde incelenmesi. Bu çalışmalarda genellikle konunun iki farklı yönü üzerinde duruluyor. İlk olarak, hammadde ihracatının dünya piyasasında çeşitli engellerle karşılaştığı ve hammadde ihracatçısı ülkelerin ticaret hadlerinin zamanla bozulduğu öne sürülüyor. Bu engellerden en önemlisi, hammadde talebinin gelir esnekliğinin düşük olması. Yani, hammadde ithal eden merkez ülkelerindeki gelir artışlarının aynı oranda hammadde talebi artışlarına yol açmayışı. Doğal hammaddelerin yerini sentetik maddelerin alması da buna eklenince, dünya hammadde talebinde önemli bir azalma eğilimi doğuyor. Prebisch'in ilk yazılarında asıl üzerinde durduğu, teknolojik gelişmenin sağladığı verimlilik artışlarından merkez ve çevre ülkelerinin aynı oranda yararlanmadığı konusu. Dünya piyasasında hammadde talebinin düşüşü ve buna bağlı olarak ticaret hadlerinin bozulması, sözkonusu eşitsizliğin kaynaklarından biri. Ama Prebisch'in açıklaması, mübadele edilen malların özelliklerinden, yani ülkelerin hammadde veya sanayi ürünleri ihracatçısı oluşlarından çok, üretimin yapısal özelliklerine, merkez ve çevre ülkelerinde üretimin yapısında gözlemlenen farklılıklara dayanıyor. Prebisch, özellikle merkez ülkelerinde işçilerin örgütlenmiş olduğuna, bu yüzden verimlilik artışlarının fiyat düşüşlerinden çok ücret yükselişlerine yol açtığına dikkat çekiyor. Buna karşılık, çevre ülkelerinde yaygın işsizlik ve işçi örgütlerinin zayıflığı, verimlilik artışlarının ücret yükselişlerine yansımasını engelliyor. Böylece çevre ülkelerinde, ihracat sektöründeki verimlilik artışları, fiyat düşüşlerine yol açarak, doğrudan yabancı tüketicilerin yararına işliyor.

Bu yapısal farklılıkların vurgulanması sonucu, Latin Amerika'da sanayileşmenin zorunlu olduğu fikri ortaya çıkıyor. Buna bağlı olarak da CEPAL çevresinde çeşitli sanayileşme stratejileri geliştiriliyor. Bu stratejilerde iki temel konunun vurgulandığını görüyoruz. İlk olarak, Latin Amerika'nın sanayileşmesinin ke-

(12) R. Prebisch (for the U.N.), **The Economic Development of Latin America and its Principal Problems**, New York : Lake Succes, 1950. Ayrıca, Economic Commission for Latin America, **Development Problems in Latin America**, Auston and London, University of Texas Press, 1970.

sinlikle piyasa mekanizmasına bırakılamayacağı öne sürülüyor. Planlı sanayileşme ve bu süreç içinde devlete verilen önemli rol, Prebisch ve çevresindeki Latin Amerikalı iktisatçıların çalışmalarının büyük bir bölümünü oluşturuyor. Bunun yanında, bölgesel işbirliği konusu, Latin Amerika ülkeleri arasında bir ortak pazar kurulması çabaları yer alıyor. CEPAL içindeki iktisatçılar, sanayileşmenin gerekliliğini vurgularken, iç pazarın dar, sanayileşmenin ilk safhalarında Batıya ihraç olanaklarının kısıtlı oluşu gibi sorunları gözardı etmiyorlar. Teknolojik gelişmelerle işletme boyutlarının büyüdüğünü, etkin üretimin gerektirdiği üretim hacminin giderek arttığını gözönünde tutarak, bölgesel işbirliğinin gerekliliğini savunuyorlar. Sık sık kullanılan bir örneğe göre, tek bir ülkede kurulacak ağır sanayinin, iç talebin sınırlılığı yüzünden, etkin işleyebilmesi için teknolojik düzeyin gerektirdiği üretim düzeyine ulaşması çok güç. Oysa birkaç ülkeyi kapsayan bir sanayileşme planı Latin Amerika'da etkin bir ağır sanayinin kurulmasını sağlayabilir.

1950'lerin ortalarına kadar, Latin Amerika'nın sanayileşmesi konusundaki bu tartışmalara iyimser yaklaşımların hakim olduğunu görüyoruz. Kore Savaşının bitiminden sonraki yıllardan başlayarak, bu iyimserliği sarsacak bazı olaylar başgösteriyor. Özellikle Arjantin, Brezilya, Şili ve Uruguay gibi ülkelerde enflasyon giderek artıyor. Ayrıca bu ülkelerde iktisadi gelişmenin yavaşladığı, İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarının canlılığının kaybolduğu gözlemleniyor. Bu arada dış ödemeler dengesi açıkları da arttığından, bu ülkeler IMF'ye baş vurmak zorunda kalıyorlar. Böylece azgelişmiş ülkelerle IMF çatışmasının ilk örneklerinden biri ortaya çıkıyor. IMF sözkonusu Latin Amerika ülkelerine malûm reçeteyi uyguluyor: Para arzının, kamu harcamalarının ve ücretlerin kısıtlanmasıyla iç talebin kontrol altına alınması, devalüasyon yoluyla da dış ödemeler dengesi açıklarının kapatılması.

Latin Amerikalı yapısalcı iktisatçıların IMF önlemlerine yönelttiği eleştiriler, CEPAL'in gelişme iktisadına önemli katkılarından biri. Bu eleştirilerde, özellikle Latin Amerika'da enflasyonun para arzı artışından kaynaklanmayan, yapısal bir olgu olduğu vurgulanıyor[13]. Yeni kurulan sanayinin ilk aşamalarda doğal olarak çok etkin işleyemeyeceği, bu yüzden ithal ikamesi politikasının bir süre için sanayi ürünlerinde fiyat yükselmelerine yol açacağı, enflasyonun yapısal açıklamalarından biri. Ayrıca, sanayileşmenin yol açtığı hızlı şehirleşme, şehirlerde nüfus artışıyla birlikte yükselen gıda maddesi talebi de fiyat artışlarının nedenlerinden. IMF ise enflasyonu parasal bir olgu olarak gördüğü, La-

(13) Bkz: özellikle, R. de Oliveire Campos, «Two Views on Inflation in Latin America» ve D. Felix, «An Alternative View of the 'Monetarist' — 'Structuralist' Controversy», A.O. Hirschman (ed.), 1961 içinde. Ayrıca, D. Seers, «A Theory of Inflation and Growth in Underdeveloped Countries Based on the Experience of Latin America», **Oxford Economic Papers,** June 1963.

tin Amerika'da enflasyona yol açan yapısal sorunları gözardı ettiği için, önerileri başarısız kalmaya mahkum. IMF önlemleri olsa olsa sanayileşmenin ve büyümenin yavaşlamasına neden olabilirler. Yapısal sorunlarla ilgilenilmediği sürece, her yeni gelişme ve sanayileşme hamlesi, kaçınılmaz olarak enflasyona yol açacaktır.

Yapısalcı yaklaşımlarda, dış ödemeler dengesi açıklarının devalüasyon yoluyla çözüme kavuşturulabileceği fikrine de karşı çıkılıyor. CEPAL'in eleştirilerinde, Latin Amerika ülkelerinin hem ihraç ettikleri hammaddelerin, hem de ithal ettikleri sermaye mallarının talep esnekliklerinin çok düşük olduğuna dikkat çekiliyor. Bu durumda, devalüasyonun, ne hammadde ihracatında artışa, ne de sermaye malları ithalatında düşüşe yol açabileceği öne sürülüyor. Bu görüşlere göre, devalüasyon ancak sanayileşmenin yavaşlaması pahasına dış ödemeler dengesi sorunlarının çözümlenmesine yardım edebilir.

Sonuç olarak, yapısalcı yaklaşıma göre, yapılması gereken, talebi belirleyen parasal unsurlarla değil, arzı belirleyen teknik konularla uğraşmak. Yani, planlı gelişme çerçevesinde, tarım ve sanayi işletmelerinin etkin çalışmasını sağlayarak üretimi sosyal ihtiyaçlara göre arttırmak. Bu yaklaşımın, 1950'lerde olduğu kadar günümüzde de serbest piyasa yaklaşımına önemli bir alternatif oluşturduğu görülebilir. Bu açıdan CEPAL çevresindeki yapısalcı iktisatçıların gelişme iktisadına katkılarını küçümsemek olanaksız. Bununla birlikte, CEPAL görüşlerinin Keynesgil görüşlerin özgün bir kopyası olduğunu söyleyen Cardoso gibi[14] bazı Latin Amerikalı iktisatçıların değerlendirmeleri de, sözkonusu katkının sınırlarını belirlemek açısından ilginç.

Cardoso'nun üzerinde durduğu gibi, Prebisch ve çevresindekilerin çalışmalarında, gelişmenin çeşitli sosyal sınıfları değişik biçimlerde etkileyebileceği gerçeği, buna bağlı olarak da gelişme sürecinde hangi sosyal sınıfın nasıl bir rol oynayacağı sorusu, doyurucu bir biçimde incelenmiyor. Sonuç olarak, toplum içindeki yeri araştırılmamış ve tanımlanmamış olmasına karşın, devlete bu süreci gerçekleştirme görevi veriliyor. Önerilen devlet politikalarının milliyetçi, anti-emperyalist politikalar olduğu açık. Ama iç politika sorunlarının ele alınışı pek açık değil[15].

Latin Amerikalı bazı yazarlar, «gelişmeci» *(developmentalist)* olarak tanımladıkları CEPAL yaklaşımlarını, iç çelişkileri yadsımakla eleştiriyorlar. Bu eleştiriler bağımlılık kuramının başlangıç noktasını oluşturuyor. Kuramın kaynaklarından biri de, gene gelişmeci olarak tanımlanan C. Furtado'nun Latin Amerika iktisat tarihi üzerine yaptığı çalışmalar[16].

(14) F.H. Cardose, «The Originality of a Copy: CEPAL and the Idea of Development», **CEPAL Review**, second half of 1977.
(15) F.H. Cardoso, «Development under Fire», Mexsico: ILETT, DEE/D/24/i, 1979.
(16) Özellikle: C. Furtado, **The Economic Growth of Brazil**, Berkeley: Univ. of California Press, 1963; **Development and Under-**

CEPAL'i izleyen bu akım, Latin Amerika'nın tarihsel gerçeklerini, iç çelişkilerin de üzerinde durarak inceliyor ve bu inceleme sonucu kuramsal bir çerçeveye ulaşıyor. Burada, gelişme iktisadı içinde rasladığımız bütün yaklaşımlardan farklı bir yöntem söz konusu. Amerikan solu içinden bir grup iktisatçının, özellikle P. Baran'ın[17] bağımlılık kuramı üzerindeki etkisi yadsınamazsa da, kuramsal çerçevenin ortaya çıkışı büyük ölçüde sosyal gerçekliğin gözlemlenmesine bağlı. Bu yöntem özelliğine dikkat çeken Cardoso, bağımlılık kuramı içinde önem taşıyan ilk çalışmaların genellikle ampirik ve tarihsel çalışmalar olduğunu, Latin Amerika dışında daha iyi tanınan kuramsal ağırlıklı makale ve kitapların daha sonra yayımlandığını yazıyor[18].

Bağımlılık kuramının Batıda tanınması ve gelişme iktisadına yansımasında, Latin Amerika dışından bir iktisatçının, Andre Gunder Frank'ın önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Frank'ın 1967 ve 1969'da ABD'nde yayınlanan iki kitabı[19] ve T. Dos Santos'un 1970'de, bilimsel yaklaşım açısından tutucu iktisat dergilerinin en tutucusu *Amerikan Economic Review*'da yayınlanan bir makalesi[20], bağımlılık kuramının değişik bir görünüm almasına yol açıyorlar. Sözkonusu değişimin en önemli özelliği, kuramsal şemanın ampirik araştırmanın önüne geçmesi ve giderek, üzerinde çalışılan sosyal olgulara verilen önemin kuramın doğruluğunu kanıtlama amacıyla sınırlanması. Kuramın bu tahakkümü sonucu, Latin Amerika'nın bütün sosyal gerçekliği, dış sömürünün toplumun kendi dinamiğini altüst edip, çarpık, ekonomik gelişmeyi engelleyici bir yapı oluşturmuş olmasıyla açıklanmaya başlanıyor. Bu süreç içinde, «bağımlı gelişme» kavramı yerini «az gelişmişliğin gelişmesi» kavramına bırakıyor. Buradan hareketle, savunulması çok güç bir sonuca, «çevre» ülkelerde kapitalist gelişmenin olanaksızlığı sonucuna varılıyor. Yani gelişme sorunsalı bir kere daha ön plana geçiyor ve dışa bağımlı kapitalizm, belli bir sosyal değerler bütünüyle bağdaşmazlığı yüzünden değil, gelişmeyi engellediği için yadsınıyor. Böylece bağımlılık kuramının özgünlüğünü yitirdiğini, gelişmeyi diğer toplumsal amaçla-

development, Berkeley : University of California Press, 1964; **Diagnosis of Brazilian Crisis**, Berkeley : University of California Press, 1964; **Diagnosis of Brazilian Crisis**, Berkeley : Univ. of California Press, 1965.

(17) Bu konuda en etkili çalışma : P. Baran, **The Political Economy of Growth**, New York : Monthly Review Press, 1957.

(18) F.H. Cardoso, «The Consumption of Dependency Theory in the U.S.A.», **Latin American Research Review**, vol. 12, no. 3, 1977.

(19) A. Gunder - Frank, **Capitalism and Underdevelopment in Latin America**, New York : Monthly Review Press, 1967; **Latin America : Underdevelopment and Revolution**, New York : Monthly Review Press, 1969.

(20) T. Dos Santos, «The Structure of Dependence», **American Economic Review**, May 1970.

rın üzerinde bir amaç olarak ele alan diğer gelişme kuramlarına benzemeye başladığını görüyoruz.

GELİŞME YAZININDA YENİ EĞİLİMLER

Dışa bağımlılık kuramının gelişme yazınında önemli bir yer kazanmaya başlaması, 1970'lerde kurama yönelen bir dizi eleştiriye yol açtı. Aynı yıllarda, İkinci Dünya Savaşı sonrasının kuramsal birikimi sonucu oluşan gelişme yazınının genel çerçevesine de kuşkuyla bakılmaya bağlandığını görüyoruz. Bu kuşkuların giderek yoğunlaşmasıyla, gelişme yazınında gelişme iktisadının aşılmasına yönelik bir dizi eğilim ortaya çıktı. Bu eğilimleri kabaca üç gurupta toplayarak, (a) neo-klasik yaklaşımların gelişme yazını içinde önem kazanmasından, (b) bazı ortodoks Marksist yazarlardan ve (c) «alternatif gelişme kuramları» adı verilen yaklaşımlardan sözedebiliriz.

İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda neo-klasik iktisatçıların genellikle gelişme iktisadının dışında kaldıklarından ve konuya ilgilerinin, azgelişmiş ülkelerle olan ilişkilerin gelişmiş ülkelerdeki ekonomik etkileriyle sınırlı olduğundan, birinci yazımızda söz etmiştik. Gelişme iktisadı alanındaki çalışmalarda neo-klasik yaklaşımların güçlenmeye başlaması, büyük ölçüde, başta Güney Kore olmak üzere bazı azgelişmiş ülkelerin 1960'larda uygulamaya koydukları dışa dönük sanayileşme modelinin ilk aşamalardaki başarısına bağlanabilir. Sözkonusu ülkelerde piyasa ekonomisinin kurallarına bağlılıkla açıklanan bu başarılar, neo-klasik iktisatçılar tarafından, gelişme iktisadının kurucularının önerdiği müdahaleci iktisat politikalarının, özellikle ithal ikamesi yoluyla sanayileşme modellerinin eleştirisinde kullanıldı. Bu eleştiriler giderek azgelişmiş ülke ekonomilerinin incelenmesinde neo-klasik kuramların yeterli olduğu, gelişme iktisadı diye ayrı bir dalın gereksizliği yolundaki fikirlerin yaygınlaşmasına kadar uzandı. Bu gelişmenin tipik bir örneğini, D. Lal'ın 1983'de yayınlanan *Gelişme İktisadının Sefaleti* adlı kitabında buluyoruz[21]. Lal'a göre «İçe dönük politikalar yerine dışa dönük gelişme politikaları uygulayan ülkelerin performansının kanıtlanmış üstünlüğü, gelişme iktisadının gözden düşmesinde büyük rol oynadı.... Gelişme iktisadının birbirini izleyen bir dizi başarısızlıktan sonra çöküşünün, hem iktisat biliminin, hem de azgelişmiş ülkelerin selameti açısından olumlu olduğunu söyleyebiliriz.»

Gelişme iktisadının varoluş nedenini yitirdiği yolundaki bu görüşler dışa dönük sanayileşme modelinin başarılı olduğu görüşüne dayandığına göre, gerçekliği çok söz götürür bu başarının niteliği üzerine birkaç gözlem yapmak gerekli olabilir[22]. İlk ola-

(21) D. Lal, **The Poverty of «Development Economics»**, London: Hobart Paperback 16, 1983.

(22) «Söz götürür başarı» derken, özellikle modelin içinde uygulandığı politik ortamın baskıcı niteliğini ve ülkenin karşı karşıya bulunduğu ciddî dış borçlar sorununu düşünüyorum.

rak, neo-klasik iktisatçıların en gözde örneği Güney Kore modelinin ne dereceye kadar piyasa ekonomisi kurallarına bağlı bir gelişme modeli olduğunu tartışmak durumundayız. Bilindiği gibi, Güney Kore'de dışa açık sanayileşme, on yılı aşkın bir süre uygulamada kalan müdahaleci bir ithal ikamesi politikasının hazırladığı temeller üzerine kuruldu. Ülke ihracata yöneldiği sırada, yalnız sağlam bir sanayi yapısına değil, yoğun bir devlet denetimi altında tutulan bir malî yapıya da sahipti. İhracatın gelişmesi sıkı bir devlet denetimi altında yer alırken, sayısız ürünün ithalatı da günümüze kadar kısıtlanmış veya toptan yasaklanmış olarak kaldı[23]. Bu bağlamda, neo-klasik iktisatçıların Güney Kore mucizesinden söz ederken, Üçüncü Dünya ülkeleri arasında geniş kapsamlı, radikal bir toprak reformunu gerçekleştirebilmiş nadir örneklerden biriyle karşı karşıya olduğumuzdan genellikle söz etmemeleri de ilginç. Neo-klasik iktisatcıların gelişme iktisadına yönelttikleri eleştirilerde gözardı edilen ikinci nokta, dışa dönük sanayileşme modelinin *yaygınlaşabilmesi*nin ne dereceye kadar olanaklı olduğu. Dünyanın içinde bulunduğu ekonomik bunalım ortamında, gelişmiş ülkeler giderek artan korumacılık politikalarına yönelip GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) ilkelerini çiğnemekten çekinmezken, böylece azgelişmiş ülkelerin sanayi ürünleri için dış pazar olanakları daralırken, Güney Kore modelinin genelleştirilmesinden söz etmek pek gerçekçi görünmüyor[24]. Bu durumda da, piyasa ekonomisi kurallarının büyük bir kısmının işlemediği bir dünyada, azgelişmiş ülkelere standart iktisat kuramları çerçevesinde belirlenen politikalar önermek ve daha gerçekçi politikalar geliştirmeye yönelik kuramları yadsımak, yapıcı bir yaklaşım oluşturmuyor.

Standart kuramlara dönüş özleminin başka bir biçimi de, gelişme iktisadını, özellikle dışa bağımlılık kuramını eleştiren bir grup Marksist yazardan geliyor. Bu yazarlar arasındaki önemli farklılıklar ve her yaklaşımın çevresinde oluşan yoğun tartışmalar, konuyu bu yazının çerçevesi içinde işlemeyi, özellikle sözkonusu görüşleri ayrı ayrı eleştirmeyi son derece güçleştiriyor. Ama kısaca, dışa bağımlılık kuramını, üretim ilişkilerini gözardı ederek mübadele ilişkilerini kuramın dayanak noktası olarak sunmakla eleştiren değişik yaklaşımlardan sözedebiliriz. Bu kapsam içinde, Brenner'in Adam Smith'e dönüş olarak nitelendirdiği dışa bağımlılık kuramına yönelttiği eleştiriler önemli bir yer tutuyor[25]. Ayrıca Laclau'nun üretim tarzı kavramı çerçevesinde, gene azgelişmiş ülkelerin içindeki üretim ilişkilerini ve bunların

(23) Bkz: A. Sen, «Development: Which Way Now?» **Economic Journal**, December 1983.

(24) W.R. Cline, «Can the East Asian Model Be Generalized?», **World Development**, February 1982.

(25) R. Brenner, «The origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism», **New Left Review**, May/June 1977.

tarihsel gelişmesini vurgulayan çalışmaları önemli[26]. H. Alavi, J. Banaji ve C. Cardoso gibi bir grup azgelişmiş ülke kökenli yazarın geliştirdiği «sömürge üretim tarzı» kavramı da, ülke gerçeklerinin tarihsel gelişme süreci içinde kavranmasına yönelik bir çaba oluşturuyor[27],[28]. Bu yaklaşımlar çerçevesinde süregelen tartışmaların, gelişme iktisadının kurucularının üzerinde yeterince durmadıkları tarihsel boyutları gündeme getirerek, azgelişmiş toplumların anlaşılmasına yardımcı olabilecekleri söylenebilir. Ama bütün bu tartışmalarda somut iktisat politikaları oluşturmaya yarayacak malzeme bulmanın epeyce güç olduğu da yadsınamaz. Bu yüzden, sözünü ettiğimiz yazarların azgelişmiş ülkelerin güncel sorunlarına yönelik çalışmalarda pek anılmamalarının nedenlerini anlamak çok güç değil.

Marx'ın yazılarına, özellikle Hindistan üzerine makalelerine dayanarak dışa bağımlılık kuramını eleştiren başka bir yazar, B. Warren[29]. Warren'in çalışmalarının temelinde, dışa bağımlılık kuramından kaynaklanan, kapitalist dünya sisteminin azgelişmişliği sürekli yeniden ürettiği yolundaki görüşlerin yadsınması yatıyor. Kapitalizmin ihtiyaçlarla birlikte üretim güçlerini de geliştirici, ilerici yönünü vurgulayan Warren, ekonomik gelişmeyi eşitlik, sosyal adalet gibi toplumsal hedeflerin dışında tutarak dünya sistemi içinde gelişmeyi gerçekleştiren ülkelere dikkat çekiyor. Bu bağlamda, daha önce sözünü ettiğimiz neo-klasik iktisatçılarınkine yaklaşan bir tutumla, kapitalist dünya sistemine katılmanın önemi üzerinde duruyor. Warren'in çalışmalarının sarsıcı niteliği, özellikle kapitalizmin ilerici yönünü vurgulaması, dışa bağımlılık kuramının dünya sistemi içinde gelişmenin olanaksızlığı yolundaki — pek kolay savunulamayacak — çıkarsa-

(26) E. Laclau, «Feudalism and Capitalism in Latin America»; E. Laclau, **Politics and Ideology in Marxist Thecry**, London: Verso, 1979 içinde.

(27) H. Alavi, «India and the Colonial Mode of Production», **Economic and Political Weekly**, August 1975 (özel sayı); J. Banaji, «For a Theory of Colonial Modes of Production», **Economic and Political Weekly**, Vol. 7, No: 52, 1972; C. Cardoso, «On the Colonial Modes of Production of the Americas», **Critique of Anthropology**, 4-5, 1975.

(28) Burada B. Hindess ve P. Hirst'in çok tartışmalı çalışmalarından söz etmememin nedeni, bu çalışmanın gelişme yazınına bir katkı olmaktan çok, bilgi kuramları çerçevesindeki bazı tartışmalar içinde önem taşıdığını düşünmemdir. Bu yazarların daha sonra yayınladıkları özeleştiride üzerinde durdukları noktaların da bu düşüncemi destekler nitelikte olduğunu sanıyorum. Bkz: B. Hindess and P. Hirst., **Pre - Capitalist Modes of Production**, London: Routledge and Kegan Paul, 1975; B. Hindess and P. Hirst, **Modes Production and Social Formation**, London: Macmillan Press, 1977.

(29) B. Warren, «Imperialism and Capitalist Industrialization», **New Left Review**, Sept./Oct. 1973; D. Warren, **Imperialism : Pioneer of Capitalism**, London: New Left Books, 1980.

maları üzerinde ciddiyetle düşünülmesine yol açtığı için, son derece önemli. Ama Warren kalıpları sarsarken, uluslararası ilişkilerin azgelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmeyi engelleyici yönlerini gözardı ediyor[30]. Ayrıca, toplumsal bir hedef olarak gelişmeyi diğer hedeflerden ayırması, sosyal sorunların çözümünü kapitalist gelişmeden sonra kurulacak sosyalist bir düzene bırakması da, sosyal politikalar alanında kabul edilmesi güç bir tutum oluşturuyor.

1970'lerde gelişme yazını içinde ortaya çıkan eğilimlerden üçüncüsüne, alternatif gelişme kuramları diyebiliriz. Bu kuramlar, büyük ölçüde, 1960'larda Batı topluklarında ortaya çıkan «günlük yaşamın eleştirisi»ne yönelik çalışmalardan kaynaklanıyor. Bunun sonucu olarak, toplumsal hedef olarak gelişmenin, yani çoğunlukla «Batı toplumları gibi olmak» şeklinde tanımlanan hedeflerin, tartışma konusu yapıldığını görüyoruz. Bu toplumlarda ortaya çıkan, bireyin yabancılaşması, iş sürecinin anlamsızlaşması, çevre kirlenmesi, tükenebilir doğal kaynakların israfı gibi sorunlar, azgelişmiş ülkeler için kapitalist gelişmenin olanaklılığı sorunsalı dışında, böyle bir gelişmenin istenirliği üzerine tartışmalara da yol açıyor. Bu tartışmalarda Çin Halk Cumhuriyeti'nde kültür devrimi sırasında ortaya çıkan görüş ve uygulamaların da etkili olduğu görülüyor. Örneğin, C. Bettelheim'ın sözkonusu deneyimle ilgili çalışmalarının gelişme yazınında önemli bir yeri var[31]. Ama hemen eklemek gerekir ki alternatif gelişme kuramları üzerine çalışanlar, yalnızca solcu düşünürler değil. Örneğin, kapitalist sanayileşme modelini yadsıyarak, azgelişmiş ülkelerin sosyo-kültürel gerçekliğine, bu gerçeklerden kaynaklanan değerler sistemine uygun bir model geliştirilmesi gerektiğini savunan E. F. Schumecher, D. Goulet gibi yazarlar, konuyu bütünüyle mülkiyet ve üretim ilişkileri yapısıyla ilgili sorunların dışında tartışıyorlar[32]. Bu da soyut, hangi sosyal sınıfı nasıl etkileyeceği, hangi politik süreç sonucu uygulanacağı belirsiz bir dizi sosyal politika önerisine yol açıyor.

(30) Warren'in yaklaşımının sarsıcılığı yazarın çok sert eleştirilere hedef olmasına yol açtı. Örneğin : A. Lipietz, «Marx or Rostow?», **New Left Review,** March/April 1982. Buna karşılık, A. Emmanuel Warren'in dışa bağımlılık kuramına yönelttiği eleştirilerin bir bölümüne katılırken, yazarın göz ardı ettiği bazı gerçeklere dikkati çekti. Bkz: A. Emmanuel, «Myths, of Development versus Myths of Underdevelopment», **New Left Review,** May/June 1974. Bu yazıda Emmanuel'in gelişme yazınındaki özel konumundan söz edilmemesinin büyük bir eksiklik olduğunun farkındayım. Ama bu özgün yazarın, yoğun tartışmalara yol açan çalışmalarına, çok dar bir çerçeve içinde, kısaca değinmeye kalkışmayı göze alamadım.

(31) Örneğin : C. Bettelheim, **Révolution culturelle et organisation industrielle en Chine,** Paris: Maspero, 1973.

(32) E. F. Schumacher, **Small is Beauntiful,** New York: Harper and Row, 1975; D. Goulet, **The Uncertain Promise,** New York: IDOC/ North America, 1977.

Ama alternatif gelişme kuramları çerçevesinde, kurumsal yapıları ve bunların değişmesini çeşitli yönleriyle ele alan yaklaşımlara da rastlıyoruz[33]. Bu yaklaşımlarda, ekonomik gelişmenin, sosyal eşitsizlik, kültürel yoksullaşma, çevre kirlenmesi gibi sorunların üzerinde tutabileceğimiz, gerçekleşmesi için bütün bu sorunları gözardı edebileceğimiz bir amaç olmadığı, gerçekci bir biçimde vurgulanıyor. Böylece, ekonomik gelişme diğer hedeflerle birlikte, onları feda etmeden ulaşmaya çalışacağımız bir hedef olarak ortaya çıkıyor. Kısacası ana soru, «ekonomik gelişme nasıl gerçekleşir?», yani «nasıl gelişmiş Batı toplumları düzeyine ulaşabiliriz?» değil, «nasıl bir toplum istiyoruz?» sorusu olarak belirleniyor.

Rosenstein - Rodan'den R. Prebisch'e kadar, gelişme iktisadının kurucuları, ilk soruyla ilgileniyor ve böylece sözkonusu uzmanlaşma alanının sınırlarını belirlemiş oluyorlar. İkinci soru sorulduğunda, bu sınırları aşıp başka bir düzeye ulaşmış oluyoruz. Gunder - Frank ve Dos Santos gibi yazarların çalışmalarında, bu iki düzeyin yanıltıcı bir biçimde birbirine karıştırıldığını söyleyebiliriz. Bağımlı gelişmenin olanaksız değil, toplumsal açıdan olumsuz sonuçlara yol açtığı için reddedilmesi gereken bir olgu olduğunu öne süren Cardoso gibi yazarların, sözkonusu çalışmalara yönelttiği eleştiriler ise, gelişme iktisadının aşılmasına doğru atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir.

(33) Örneğin F. H. Cardoso (1979)'da, özellikle politik süreçle ilgili sorunların üzerinde durulmamasının sakıncaları önemle uygulanıyor.

KORKUT BORATAV

Güney Kore "Modeli" Üzerine

Hans Ulrich Luther, *Güney Kore Bir Model Olabilir mi?* (Belge yayınları; İstanbul, 1984). 200 sayfa, 400 TL.

Hans Ulrich Luther'in, *Güney Kore Bir Model Olabilir mi?* başlıklı kitabına, ünlü Alman iktisatçı Dieter Senghaas ilginç bir önsöz yazmış. Senghaas önsözüne, Güney Kore'nin «kapitalist nitelikte gecikmiş bir gelişmenin tamamlanmasının» (s. 5), farklı bir ifadeyle «periferi kapitalizminden metropol kapitalizmine geçişin» (s. 7) bir örneği olup olamayacağını sorarak başlıyor. Dünya pazarına çok yüksek bir ihracat hacmiyle eklemlenen ve hammadde tabanı zayıf bir ülke olan Güney Kore'nin, çevre ülkelerinde XX. yüzyılda genellikle gözlenen sanayileşme sürecine benzemeyen bir gelişme yolu izlediği ortadadır. Senghaas bu gelişme yolunun, Batı Avrupa ve Japon gelişme biçimleriyle belli benzerlikler gösterip göstermediğini sorguluyor. Tarihî olarak, «İhracat büyümesi ile iç pazarın açılması arasında az bir dönem farkıyla geri beslenme»lerin gözlendiği ve kendi dinamiğini yaratan bir iç ekonomik gelişmeye dayalı Batı - Japon modellerine karşı, «G. Kore'de başlangıçta tek seçenek olan en düşük ücret temeli üzerinde yükselen ihracata yönelik ekonomi,... bir *gelişme tuzağı* haline gelme tehlikesiyle karşı karşıya.» (s. 14). Zira, yüksek ihracat hacmine, teknolojik ve doğal üstünlüklerle değil, sadece *düşük emek maliyetlerine* dayanarak ulaşan Güney Kore, bunu, «öncelikle düşük ücretler»le «ve temel gıda maddelerinin ucuz kalması» ile gerçekleştirebilmektedir. «Tarımsal ke-

sim, kent nüfusunun büyük bir bölümünün asgarî geçim düzeyinde... kalmasını mümkün kılan fiyatlarla üretim yapmak zorunda kalırken,... tarımsal gelişme[den] kaynaklanacak üretim artışlarının temeli yok edilmiş oluyor.» (s. 19). Bu türden bir yapı üzerinde, emek gelirlerinin zaman içinde gelişmesi sonunda iç pazarın düzenli bir biçimde genişlemesinin mümkün olacağı şüphelidir. Bu türden bir dönüşüm, tamamen dışa yönelmiş Güney Kore ekonomisinde muhtemelen çok çetin yapısal uyumsuzluklara neden olacak ve fevkalâde ustalıkla yönlendirilmedikçe tıkanma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Senghaas, böylece, önsözünün başında sorduğu soruya ihtiyatlı, ancak olumsuz bir yanıt vermektedir.

H. U, Luther'in kitabı, yine Senghaas'ın sözleriyle çevreden merkeze (farklı bir ifadeyle, azgelişmişlikten gelişmiş kapitalizme) geçişin çağdaş imkânlarını inceleyen «gelişme teorisi tartışmalarına müdahale etmiyor. Onun ortaya koyduğu ampirik malzeme,... G. Kore gelişme yolunun, hem dünya ekonomisiyle içiçe geçmenin sonucu olan, hem iç koşullardan doğan yüklü sorunlar[ın]a... dikkati çekme amacı taşıyor» (s. 9).

Bu ampirik malzemeden hareketle Luther'in ulaştığı sonuçlardan en önemlileri, Senghaas'ın ihracat öncelikli sanayileşme, ücretler, tarımsal fiyat ve gelirler ve iç pazara ilişkin olarak yukarıda özetlediğimiz yargılarıyla aşağı yukarı özdeştir. Bunlara ek olarak Luther birkaç önemli sav daha geliştirmektedir. Örneğin yazar, Güney Kore ekonomisinin büyük ölçüde Japon ekonomisinin bir uzantısı olarak gelişmiş olduğunu ileri sürüyor. Dış yardım ve kredilerle beslenen ve çok önemli boyutlara ulaştığı ileri sürülen yabancı yatırımlar ve çokuluslu şirketlerle tamamlanan bu özellik sonunda, Güney Kore'nin dış ticaret rakamları ve millî muhasebesi ulusal bir ekonomiye ait kategoriler olmaktan çıkmakta. Luther'in verilerinden anlaşıldığına göre, 1975 yılında Güney Kore'nin 5,1 milyar dolarlık ihracatının yüzde 43'ü bu ihracatın (muhtemelen petrol hariç) hammadde (ve ara-mal) gereksinmesini oluşturmuş (s. 90, 135); 1979'da Japonya'dan yapılan ithalat toplam ithalatın yüzde 46'sına ulaşmış (s. 145) ve 12 yıllık bir süre boyunca Japonya'ya ihracatın aynı ülkeden toplam ihracata oranı yüzde 47,8'de kalmıştır. (s. 93). Dolayısıyla Japon sermayesi açısından Güney Kore, düşük ücretlerin çekici kıldığı bir «ihracat ileri karakolu» işlevi görmektedir.

Luther'in egemen sınıflar ve devlet analizi de bu sonuçlarla tutarlı görünmekte. Yazar, Güney Kore'de otonom bir sanayi burjuvazisinden söz etmiyor. Ona göre, esas olarak yabancı (Japonya) sermayesiyle bütünleşmiş «şirketlerin en üst yönetimlerinde [görevli] eski bürokrat ve subaylardan» ve iktisadın yönlendirilmesinde çok önemli bir rol oynayan üst düzey bürokrasiden oluşan; «üretim araçlarının sahibi olmadığı halde yönetici rolü dolayısıyla imtiyazlı» olan, «bir yeni *devlet sınıfı*» topluma egemendir ve «oldukça belirgin hiyerarşik ve konfüçyen ögelere sahip bir *büyüme diktatörlüğü* ortaya çıkmıştır.» (s. 71, 144).

Özellikle yerli sanayi burjuvazisini örtülü olarak «namevcut» sayan bu açıklama, bana gerek olgusal, gerek kuramsal bakımdan eksik görünmektedir.

Öte yandan Luther, bu «mucizevî» ihracat ekonomisinin pek de bir serbest piyasa ekonomisi» olmadığını ortaya koyan çeşitli kanıtlar getirmektedir. Tüm temel iktisadî kararların cumhurbaşkanından geçtiği, adeta askerî hedefler biçiminde ifade edilen plan önceliklerine dayalı ve «devlet eliyle tavizsiz izlenen kalkınma politikası», Luther'e göre, «tamamen kredilere bağlı bir gelişme stratejisi», bir «sermayesiz kapitalizm»dir (Bölüm 4, s. 170, s. 185). Terminolojik olarak beni tedirgin eden bu son niteleme, aslında, Güney Kore'de kredi politikasının sermaye birikimi bakımından taşıdığı önemi belirtme amacı izliyor olsa gerektir. İhracat rejimi de büyük ölçüde devlet denetimindedir; kredilerle ve açık sübvansiyonlarla ölçüsüzce desteklenir. Örneğin, «gübrenin ihracat fiyatı ton başına 55.000 *won* olarak saptanmıştır. Bu fiyat köylülerin ödediği gübre fiyatının yarısından az ve hükümetin... işletmelere uyguladığı alım fiyatlarından 30 - 40.000 *won* daha düşüktür.» (s. 135). Özal'ın büyük ölçüde kopya ettiği anlaşılan imtiyazlı «genel ihracat şirketleri»ne dayalı ihracat rejiminde, «şirketin ana sermayesiyle karşılanamayacak kadar büyük zararlar bile edilse, 'bedeli ne olursa olsun ihracat' politikası»nın yarattığı firma çöküşleriyle ilgili açıklamalar da ilginçtir (s. 143). Türkiye'deki ihracatçı sermaye şirketleri rejiminden şikâyet eden sermaye çevrelerinin, Luther'in kitabının bu konuyla ilgili sayfalarını okumalarını salık vermek isterdim; ne var ki, bu çevrelerin okumayı pek sevmedikleri malûm olduğuna göre, bu tavsiyemiz herhalde «teorik» kalacaktır.

Luther'in ele almadığı döviz kuru politikası, dış ticarete devlet müdahalesinin boyutlarını göstermesi bakımından ilginçtir.

Birleşmiş Milletler kaynaklarından yaptığım hesaplamalara göre, 1974 - 1979 dönemini kapsayan 6 yıl boyunca Güney Kore'de yıllık enflasyon hızı ortalama olarak yüzde 18'i, ihracatın dolar cinsinden yıllık artış ortalaması yüzde 30'u bulmuş; fakat döviz kuru $ 1 = 484 *won* olarak sabit tutulmuştur. Bu saptama ihracat rejiminin ne kadar kapsamlı devlet destekleriyle yürütüldüğünü açıkça göstermektedir ve ihracat başarılarını sürekli devalüasyonlara bağlayan Özal ekibinin saplantıları açısından da öğretici sayılmalıdır. İthalatının çok önemli bir bölümü ihraç edilen sınaî ürünlerin girdilerini oluşturan bir ülkede, döviz kurunu sabit tutmanın ihraç fiyatlarını rekabetçi düzeyde tutmaya katkı yapacağı açıktır; hele, ihracat teşvikleri döviz kurundan ziyade sübvansiyonlarla oluşmakta ise...

Luther'in kitabının temel zaafı, bence, ampirik malzemeyi kullanmadaki gevşeklik ve özensizliği olarak gösterilebilir. Gerçi yazar Güney Kore ekonomisiyle ilgili bağımsız ve güvenilir veriler bulmanın, «ulus hakkında iftira yayma» suçuna bağlı yasal yaptırımların da katkı yaptığı güçlüklerini açıkça belirtiyor. (s. 29). Özellikle enflasyon oranları, işsizlik ve hayat standardı

istatistiklerinde sistematik tahrifatın kural olduğu anlaşılmaktadır. Plancıların «elinde iki türlü sayı malzemesi bulunduğu [söylenebilir]..., resmî sayı malzemesi ve yayınlanmasına izin verilmeyen, iç değerlendirmeye yarayan, gerçeği yansıtan sayılar.» (s. 76 - 77). Ancak bu ilginç açıklamalar, Luther'in ampirik verileri kullanmadaki savrukluğunu kanımca haklı çıkaramaz. Yazarın temel yargıları bakımından hayatî önem taşıyan işgücü piyasası ile ilgili birkaç örnek vereyim: 1975 - 1976 yılları için Luther ortalama aylık ücretlere ilişkin olarak 215, 227, 470 mark ve 68 - 92 dolar gibi tutarsız rakamları tartışmadan vermekte ve kullanmaktadır. Halbuki Güney Kore'de bağımsız araştırma yapma imkânına sahip olduğu anlaşılan yazar, bir yıla ait güvenilir bir *ortalama* saptadıktan sonra, örneğin Uluslarası Çalışma Örgütü kaynaklarındaki serileri ücret *trendleri* için kullansa idi, anlamlı sonuçlara ulaşabilirdi. Bir karşı örnek olarak, bu doğrultuda yaptığım kaba bir hesaplamanın 1981 yılında Güney Kore ücretlerini Türkiye ücretlerinin yüzde 59'u oranında gösterdiğini belirteyim. Keza Luther'in bir sayfa ara ile (s. 161 ve 162). haftalık çalışma saati ile ilgili iki ayrı veri (53 ve 60 saat) sunması, dikkatli okuyucuyu tedirgin edecek bir başka savrukluk örneğidir. Halbuki Uluslararası Çalışma Örgütü verileri, Güney Kore'de haftalık çalışma süresinin 1963 - 1981 yılları arasında ortalama 53,5 saat olduğunu; 1964 - 1974 yılları arasında azalma, 1974 - 1981 yılları arasında ise artma eğilimi gösterdiğini ve 1981'de 53,6 saat olduğunu ortaya koymaktadır.

Senghaas'ın işaret ettiği sorunsal bakımından kuramsal, «alternatif iktisat politikaları» tartışmaları açısından ise pratik bir önem taşıyan ve Dünya Bankası ile beynelmilelci burjuva iktisatçıların «gözdesi» olan Güney Kore «modeli»'ni, önümüzdeki yıllarda bol bol tartışacağımız anlaşılıyor. Luther'in kitabı yukarıda değindiğim türden ciddi zaaflar taşımasına rağmen bu doğrultuda yararlı bir ilk kaynaktır. Salt Dieter Senghaas'ın düşündürücü önsözü için dahi alınıp okunması gereken bir kaynak....

ŞEVKET PAMUK

İstikrar Paketi mi, Yapı Değişikliği mi?

Osman Uiagay, 24 Ocak Deneyimi Üzerine *(İkinci Bası; Hil Yayın; Şubat 1984, İstanbul). 207 sayfa, 400 TL.*

Gerçi üzerinde çok yazıldı, çizildi ama şu istikrar paketlerinin içeriğine bir kere daha göz atalım.

Bu önlemler demeti IMF tarafından dış tıkanıklığı olan, döviz darboğazında çırpınmakta olan ekonomiler için geliştirilmiştir. Paketin içerdiği tüm önlemler, en son tahlilde, ödemeler dengesini yeniden kurmaya yöneliktir; istikrardan anlaşılan, herşeyden önce, ödemeler dengesinde istikrardır.

Programın mantığı açıktır: Dış denge ekonomiyi daraltarak, gelirleri düşürerek kurulacaktır. Böylece hem ithalat talebi hem de yerli üretime olan talep azalmakta; içerde yaratılan atıl üretim kapasitesinin ihraç edilebilecek bölümü devalüasyon ve sübvansiyonlarla dış pazarlara yönlendirilmektedir. Sıkı para politikası olarak adlandırılan önlemlerin varmak istedikleri nokta budur. Eğer bu arada faizler serbest bırakılırsa, durumu zaten sallantılı olan finans sektörü zincirin en zayıf halkası durumuna gelmekte ve «kopma» ergeç gerçekleşmektedir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde bile faizler üzerindeki merkezi denetimin tümüyle kaldırılmadığı düşünülürse, daralan ekonomi koşullarında sanayi şirketlerine giden yüksek faizli fonların geri dönmemesi fazla şaşırtıcı olmasa gerek.

Bu programla ilgili iki saptamamız daha var. Birincisi, talebi daraltmak için ücretlere ve çalışanların gelirlerine yük-

lenilmektedir. Alternatifi yoktur yaygaralarıyla uygulamaya konulan paketin sınıfsal niteliği işte bu noktada belirginleşmektedir. Gelir bölüşümünü sermaye lehine bozarak dış dengeyi yeniden kurmayı amaçladığı için de program, çeşitli sermaye kesimleri için yarattığı sorunlara rağmen, en son tahlilde, sermayenin desteğiyle uygulanmaktadır. Bölüşüme ilişkin bu özellikleri nedeniyle, dış tıkanıklığa sürüklenen azgelişmiş ülkelerde daha geniş tabanlı, popülist iktidarların bu programı kabullenebilmeleri, uyguladıkları takdirde de iktidarda kalabilmeleri çok zor olmaktadır. Aynı şeyi biraz daha farklı söyleyelim : Bu biçimiyle paket ancak otoriter rejimlerin sağladığı «siyasal olanaklar»la birlikte uygulanabilmektedir.

İkinci saptamamız ise şu : istikrar paketleri kısa vadeli (bir yıl, iki yıl, vb.) programlardır. Programın nihaî hedeflerini oluşturan ödemeler dengesi, enflasyon gibi değişkenler bir ekonomi için ancak ve ancak kısa vadede düşünülebilecek ara hedeflerdir. İstikrar paketlerinin, büyüme ve istihdam gibi uzun vadeli ve iktisadi açıdan anlamı olan hedefler konusunda söyleyebileceği birşey yoktur. Türkiye'de 24 Ocak kararları olarak anılan önlemler paketi beşinci yılını doldurmak üzere. Programı uygulayanlar dikkatleri ve tartışmaları hâlâ enflasyon ve ödemeler dengesi gibi kısa vadeli, ara hedefler üzerinde tutmak istiyorlar. Ancak programın uzun vadeli hedefler konusunda neler getirdiği bir yana, uzun vadeli hedeflerinin olup olmadığı her geçen gün daha fazla açıklık kazanıyor.

Osman Ulagay'ın kitabı, 24 Ocak deneyiminin önemli bir bölümünü haftalık gazete yazılarıyla okuyucuya yansıtmakta, bir kez daha hatırlatmakta. Kitap, yirmibeş sayfalık bir genel değerlendirme yazısı ile, Haziran 1981 - Ocak 1984 arasında *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanmış ekonomi yazılarının bir derlemesinden oluşuyor. Baştaki değerlendirme yazısının özellikle son kısmı oldukça net; Ulagay burada iyi bir bilanço çıkarıyor. Haftalık yazılar ise kronolojik olarak değil, konularına göre dört bölüme ayrılmış. İlk iki bölümdeki yazılar Özal ve Kafaoğlu dönemlerinin programları ve uygulamalarıyla, bankalar ve bankerler olayını ele almakta. Üçüncü bölüm istikrar paketinin ve Türkiye ekonomisinin dış bağlantılarına (IMF, vd.) eğilen yazılardan oluşmakta. Dördüncü bölüm ise, çoğunluğu 1983'ün ikinci yarısında yazılmış, daha uzun bakış açılı yazılardan derlenmiş. Kitapta hem yukarıda değindiğimiz temaları, hem de bu istikrar paketi uygulamasının Türkiye'ye özgü boyutlarını, dönemeçlerini, son yıllarda bu konu üzerinde ısrarla ve ciddiyetle duran bir gazeteci ve iktisatçının kaleminden izlemek mümkün.

Ancak, Ulagay'ın yorumları, yukarıda bizim yazdıklarımızdan önemli bir noktada ayrılıyor. Ulagay «24 Ocak kararlarının sıradan bir istikrar programı olmadığı», Özal'ın «ekonominin yeniden yönlendirilmesi için... kapsamlı bir program» geliştirdiği kanısında. Kitabın çeşitli bölümlerinde de *kemer sıkma* (istikrar) ile *yapı değişikliği*, 24 Ocak kararlarının *iki* ayrı hedefi

olarak ele alınmakta. Şu veya bu türden bir yapı değişikliği beklentisi, Ulagay'ı uygulamanın erken aşamalarında 24 Ocak modeline hatırı sayılır ölçüde kredi açmaya götürüyor. Kitabın özellikle ilk yarısında, bu beklentiyi yansıtan, 24 Ocak modelini ekonomiyi rasyonelleştirme operasyonu olarak değerlendiren görüşler ile daha eleştirel yazılar, yanyana yer alıyor.

Bu noktada yapı değişikliğinden ne kastedildiğinin açıklanması gerekir. Bizce yapı değişikliğini dinamik bir kavram olarak ele almak şarttır. Kabaca, bizim yapı değişikliğinden anladığımız, üretimin sektörel bileşiminin değişmesi ve ekonominin yeni bir büyüme patikasına oturmasıdır. Örneğin iç pazara yönelik ithal ikamesinin bir kenara itilmesi ve emek-yoğun mallarda uzmanlaşma ve bu mallarda ihracata yönelmek, bir yapı değişikliği demektir. Aynı şekilde, bir yandan sanayi ürünleri ihracatını yüksek düzeylerde tutarken diğer yandan ithal ikamesini daha ileri aşamalara götürmek de, yapı değişikliği anlamına gelir. Buna karşılık, ithalatın liberalleştirilmesi veya ekonomide piyasa mekanizmasının yaygınlaştırılması, kendi başlarına yapı değişiklikleri olarak kabul edilemezler.

Bir diğer örnek: 1980-83 arasında Türkiye'de ihracat önemli bir sıçrama göstermiştir ama bu sıçrama yeni yapılarla değil, istikrarlı programının mantığı çerçevesinde, varolan üretim kapasitesinin dış pazarlara yönlendirilmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle yatırımlar yapı değişikliğinin olmazsa olmaz önkoşulu durumundadırlar. Oysa 24 Ocak modelinin yatırımları harekete geçirmeye yönelik, büyümeye yönelik bir programının olmadığı her geçen gün daha iyi anlaşılmaktadır. Uygulamanın beşinci yılında yüksek faizlerin sürdürülmesi, hedefleri kısa vadeli kalan bir istikrar (daraltma, «kemer sıkma») programının hâlâ yürürlükte olduğunu göstermektedir.

Aslında Ulagay da, dolaylı olarak 24 Ocak modelinin büyümeye ilişkin bir programı olmadığını söylüyor. 24 Ocak uygulamasının büyüme konusundaki umudu, Türkiye'nin yeniden ticarî bankalardan dış borç alabilir duruma gelmesidir (s. 43). Oysa Türkiye'nin 1970'lerin ortasında geçirdiği borçlanma (DÇM) macerası ve bugün Latin Amerika ülkelerinin geldiği nokta göstermektedir ki, dünya ekonomisinin bunalım koşullarında borçlanmaya girişmek, üç-beş yıllık bir zaman kazanmak ve sonra da daha ağır bir dış tıkanıklığa sürüklenmekten başka bir sonuç vermeyecektir. Bugünkü koşullarda dış borçlanmaya bel bağlayan bir model, uzun vadeli büyüme konusunda alternatif getirmiyor demektir.

Alternatif sorununa gelince, 24 Ocak kararlarına karşı elle tutulur bir alternatifin geliştirilmesi gereği, Ulagay'ın yazılarında üzerinde ısrarla durduğu temalardan birisi. Bu konuda kitabın ve son zamanlarda yazıların düşündürdüğü iki noktaya değinelim. Sol açısından belki de daha az güç olan, *uzun vadeli* bir büyüme ve bölüşüm modeli oluşturmak. IMF kökenli istikrar paketinin alternatifi olarak bunalıma karşı *kısa vadeli* politikalar demeti oluşturmak ise, daha zor bir mesele. Burada

sol kökenli bir programın küçümsenemeyecek bir handikapı olduğunu biliyoruz. Çünkü 24 Ocak kararları gibi standard paketler IMF desteğiyle (bol miktarda dış krediyle) birlikte uygulamaya sokulmaktadır. Bu nedenle sol alternatif, döviz girdi - çıktı hesabını, dış denge sorununu yalnızca uzun vadede değil, kısa vadede de titizlikle düşünmek zorundadır. Nihayet, bir sol alternatif oluşturmanın teknik *ve* siyasi bir süreç, o alternatifin uygulanmasının ise herşeyden önce gerekli siyasal destekleri sağlama meselesi olduğu unutulmamalıdır.

YURT YAYINLARI

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI DİZİSİ

YURT YAYINCILIK A.Ş.

ESAT CAD. 44, ANKARA, Tel: 25 25 95

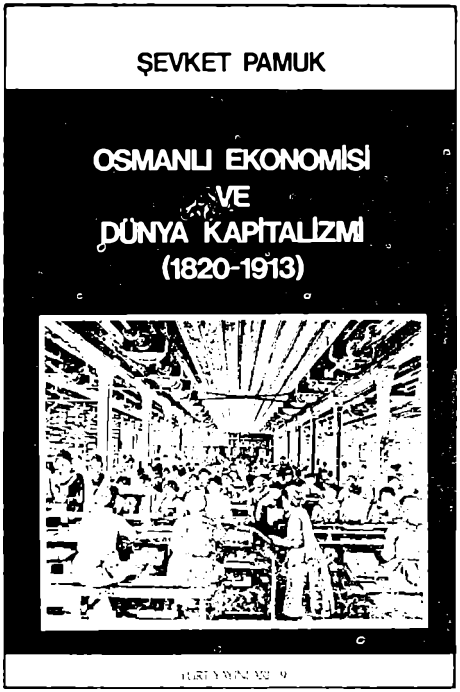

YAKUP KEPENEK

İktisatta At Oynatmak

Arslan Başer Kafaoğlu, İktisatta Doğrular ve Yanlışlar *(Alan Yayıncılık; Mayıs 1984, İstanbul). 110 sayfa, 250 TL.*

İktisatta Doğrular ve Yanlışlar oldukça iddialı bir başlık taşıyor. Çalışmanın adından, ekonomik kavramların kuramsal açıklaması ya da belli uygulamalar bağlantısında irdelenmesi bekleniyor. Oysa içeriği, varolan hükümetin ve 24 Ocak 1980 sonrasının ekonomi politikalarının eleştirisine yöneliyor. Bu amaca ulaşılması da, ekonomi kuramıyla ilgili doğrulardan çok yanlışlar kullanıldığından, gerçekleşemiyor.

Önce biçimsel bir noktaya değinilmelidir. Kitap, 110 sayfa ve 20 bölümde, «Köprünün Satılması»ndan «Güney Kore Modeli»ne kadar çok geniş bir konular dizisini ele alıyor. Bu durumda, her bölüme ayrılan 3 - 5 sayfada, zorunlu olarak ayrıntılı çözümlemeler yerine kesin yargılı çözümlere ulaşılıyor. Örneğin, G. Kore modeline ayrılan toplam iki sayfadan birincisinde tümüyle «öykü» anlatılıyor; ikincisinde de bu ülkeye yapılan ABD yardımlarının Türkiye'ye yapılanın 18 katı olduğu gibi, kaynağı belirsiz, olanak dışı bir yargıya yer verilebiliyor.

Sonra, çalışmada kullanılan açıklayıcı ekonomik kavramlarda önemli ve gözardı edilemeyecek yanlışlar olduğu görülüyor. Bunların tümünü ayrı ayrı inceleme olanağı bu yazının çerçevesini aşıyor. Bu nedenle çok önemli sayılabilecek birkaçına değinilecektir. Ancak, bu örneklere geçmeden, bir nokta vurgulanmalıdır. Çalışma, belli, düzenli bir yöntemsel yaklaşımdan yoksundur. Ekonomi yazınına egemen olan ve «Resmî Teori» olarak nitelenen yaklaşımın IMF görüşleriyle özdeş

sayılması (s. 111) doğru olmadığı gibi, kapitalist ekonomilerin açıklanmasında kullanılan kavramların ve bunların oluşturduğu «egemen» görüşün ne ölçüde benimsendiği de açıklık kazamamaktadır.

Çalışmada kullanılan ekonomik kavramlarla ilgili yanlışlar üç ana gruba ayrılabilir: (a) ulusal gelir ve bölüşüme ilişkin olanlar, (b) piyasa yapısına ilişkin olanlar ve (c) bir kısım süreçlerle ilgili olanlar.

Yazara göre, «ulusal birikim iki ya da üç şekilde» kullanılır. Bunlar da vergi, özel tüketim ve biriktirme olarak sıralanıyor (s. 9). Oysa, bu kullanım biçimleri yalnız *özel gelirler* için söz konusu olabilir, ulusal birikim için değil. Bunun gibi, «firma kârları ve vergiler artmışsa tasarruf yükselmiş olur» (s. 14) yargısı da, diğer özel ve kamu tasarrufları dikkate alınmadığından eksik kalıyor. Kaldı ki, kârlar gibi vergiler de tüketimde kullanılabilir ve ulusal sermaye birikimine doğrudan kaynaklık etmeyebilir.

Yatırım - tasarruf ilişkisi, o ölçüde karıştırılıyor ki, bankalara konulan, örneğin, «50 milyar TL batık işlerde kullanılmışsa» bu durum, «yatırımın tersi bir kavram olan sökülümdür» (s. 14) deniliyor. Oysa, banka mevduatının, yatırım sayılmaması gerektiğini; yatırımın ancak bu kaynaklar sermaye stokunun, ya da üretken sermayenin artırılmasında kullanılmasıyla gerçeklik kazanacağını, niteliği ne olursa olsun, ekonomi kuramı vurgular. Yatırımın tersi de, bu açıdan, üretken sermaye stokunun azalması biçiminde algılanmalıdır.

Çalışmada, bölüşüm kategorileri içinde kârlara özel bir yer ve önem verilmesi, dikkat çekicidir. Çoğu kez, kârların niteliği, ne tür ekonomik faaliyetin sonucu olduğu belirtilmiyorsa da, olumlu bulunan, artması istenen, sınai üretim kârlarıdır. Sonuçta, kârlar artarsa yatırım artar ve işsizlik azalır (s. 62) sonucuna ulaşılmaktadır. Bu arada, azgelişmiş ülkelerde, kârların artırılması da, ancak, «enflasyonla» sağlanır (s. 41) görüşü benimsenmektedir. Bu iki nokta üzerinde durulmalıdır.

Önce, ekonomik yapının, sınaî kârları yeniden üretime, ya da yatırıma dönüştürecek bir iç işleyişe, mekanizmaya sahip olup olmadığı sorusu, bu çözümleme içinde, yanıtsız kalmaktadır. Sınaî üretim için kaynak, sınaî kârlar dışından da sağlanabilir gerçeği bir yana, azgelişmişliğin ana sorunlarından birinin, üretimden elde edilen kârların yatırıma dönüşmesini sağlayamamaları olduğu bilinmektedir. Azgelişmiş ekonomilerin sanayileşmelerini özel kesim aracılığıyla gerçekleştirememelerinin başlıca nedeni budur.

Genel olarak kârların, özelde de sınai kârların kaynağını «enflasyon»da aramak da sağlam bir yaklaşım sayılamaz. Artığın gerçek kaynağının üretim olduğu olgusu gözardı edilmemeliydi. Ek olarak, enflasyon oranının, *belli bir düzeyin* üstüne çıkmasının sınaî kâr oranlarını nasıl azalttığı, ekonominin yakın yıllardaki deneyimleriyle de kanıtlanmıştır. Çalışmada, «... ekonominin nefes almasına yarayan bir boru..» (s. 98) olarak algı-

lanan enflasyonun, aynı benzetmeden gidilerek denilebilir ki, yalnız emeğiyle geçinenler için değil, artırılması istenen sınaî yatırımlar için de ne derece «boğucu, ya da yok edici» olduğu dikkate alınmalıydı.

Piyasa yapılarıyla ilgili bir yaklaşım, çalışmanın «ulusalcı» niteliğini güçlendirmeyi amaçlasa da, anlamsız bir görüş olarak belirtilmelidir. Yazara göre, «Türkiye'de «tekel» yalnız içki ve sigara üretip satan Tekel İdaresi'dir; «Türkiye'de ne oligopol ve ne de herhangi bir tekelci durumun varlığı imkânsızdır» (s. 54). Bırakalım, iç tekellerle dış tekelerin organik bağını ve iç pazara özgü tekelci ve yarı - tekelci yapıları bir yana; sıradan bir «giriş» iktisat kitabı bile, bir kasabada tek bir doktor varsa, onun hizmetini tekele örnek gösterir. Ülkede, sermaye toplulaşması sürecinin yetersizliği, tekel yokluğu biçiminde bir önermenin nesnel temeli sayılmamalıydı.

Çalışmanın tutarlı, belirli, gerçekçi bir kuramsal çerçeveye oturtulmamasından doğan bu ve benzeri eksiklikler, uygulamadan gelen bir kısım önemli ve olumlu gözlemde bulunulmasını engellemiyor. Özellikle iç pazarın büyümesi, yerli üretimin korunması ve ekonomik ve toplumsal gelişmenin değişik yönleri üzerinde, güncel ve önemli gözlemlere yer veriliyor olması, çalışmanın en olumlu yanlarını oluşturuyor. Ek olarak yazar, bizdeki sayısal verilerin, ne derece yetersiz, eksik ve çoğu kez yanlış olduğunu, haklı olarak vurguluyor.

Harcamaların kısılmasıyla iç pazarın daraltılmak istenmesini yanlış bulan yazar, yerli üretimin korunmasını da «ulusal çıkar» anlayışının bir gereği sayıyor. Bu noktada, yerli üreticiyle işçinin çıkarını özdeş gören yaklaşım somutluk kazanıyor.

Çalışmada, «dünyada liberal ekonomi kalmamıştır» görüşünden yola çıkılarak geliştirilen, yerli sanayiin korunması gerektiği önermesi, yine yerli sınaî üretimin yabancı sanayi ürünlerinin dışalımının serbest bırakılmasıyla «eğitilemeyeceği» vurgulanarak tamamlanıyor. Başlıbaşına bu vurgulama, günümüz koşullarında, bir kısım özel kesim sanayicileri için öğretici olabilir mi? Bir başka deyişle, ulusal sanayi kavramı geliştirilerek, ekonomik ve toplumsal gelişmenin içsel ögelerine dayalı bir ortak noktalar kümesi elde edilebilir mi? Bu soruları sorma gereğinin duyulmaması, belirtmeliyiz ki, yukarıdaki önermelerin önemini azaltmıyor.

Ek olarak, çalışmada, «bankerlik olayı»ndan, paranın dış değerine uzanan birçok konuda, açıklayıcı bilgiler bulunduğunu belirtelim.

Çalışmada, bizdeki iktisatçıların ve uygulayıcıların «ekonomiyi bilmedikleri» ya da «bilinçle» yanlış yaptıkları gibi belirsiz ya da boşlukta görüşler, bir başka yerde, «...azgelişmiş ülkelerde bazı gerçekçi iktisatçılara rahat verilmez» denildiğinde, kendi içinde çelişik kalıyor.

Ekonomi, toplumsal bilimlerin «prensesi» olarak nitelenir. Yanlış çözümlemeler ve yanıltıcı sonuçlar, onu tümüyle bilinmezliğe ve karmayaşa atmamalıdır.

TÜRKER ALKAN

Roger Garaudy İman Peşinde

Roger Garaudy, İslâmın Va'dettikleri *(Çeviren : Nezih Uzel; Pınar Yayınları; İstanbul, 1983). 255 sayfa, 350 TL.*

«İnsanlığın kurtuluşu» için bir yerlerde gizli bir sihirli formül olduğuna, bunu uygulayınca tüm sorunların kolaylıkla çözüleceğine bir kez inanmış Roger Garaudy. Gençliğinde «Protestan Gençlik Örgütü»nün başkanlığını yapmış. Bu kurtuluş yolunu pek yavan bulmuş olmalı ki, daha sonra Fransız Komünist Partisi'ne üye olmuş. Bu partinin Siyasal Büro Başkanlığı ve Marksist Araştırma Enstitüsü Yöneticiliği, milletvekilliği ve senatörlük gibi görevlerde bulunduktan sonra, bu yolun da kurtuluşa götürmediği kanısına varmış olmalı ki, *Sosyalizmin Büyük Dönemeci* ile geri dönmüş. Şimdi yeni bir kuruluş umuduna sarılmış *İslâmın Va'dettiklerin*de.

Yayınevi'nin sunuş yazısında belirttiğine göre, Cezayir'de bir isyana katıldığı için idama mahkûm olan Garaudy'nin öldürülmesi için, Fransız komutan Cezayirli müslüman bir askere emir verir. Asker, «müslüman bir askerin şerefinin, silâhsız bir adama ateş etmeye mani olduğunu» söyler. Garaudy'nin İslâma ilk hayranlığının burada başladığı belirtilmek isteniyor. Bu sevimli öyküyü okuyunca ister istemez insanın aklına şu iki soru takılıyor: (1) Müslüman ülkelerdeki bunca idam, cinayet ve işkenceyi gerçekleştirenleri nasıl açıklayacağız? (2) Garaudy'nin idam hükmünü yerine getirecek dini bütün bir hıristiyan asker bulunamadı mı acaba?

Belli ki sunuş yazısının böyle ayrıntılarla uğraşmaya niyeti yok. Fakat «İslâmla, sosyalizmi telif eder mahiyetteki görüşlere katılmak mümkün değil» diyerek, Garaudy'den ayrıldığı önemli bir noktayı titizlikle belirttiğini görüyoruz.

Garaudy kitabına Batı'yı eleştirerek başlıyor. «Batı bir karışık olaydır. Ortaya koyduğu kültür dayanaksızdır» (s. 11). Öyleyse «dayanıklı» bir kültür arayıp bulmalıyız. Bu kültür İslâm'dadır ve Batı'nın kurtuluşu buradadır: «İslâm bir zamanlar VIII. yüzyılda parçalanan ve dağılan imparatorlukları çöküntüden kurtarmıştı. Bunca kurban verilerek iki milyon senede inşa edilmiş bir insan destanına, dört asır içinde Arzın boyu kadar bir mezar hazırlamaya yetenekli olduğunu ispat eden Batı uygarlığının sıkıntılarına ve ortaya koyduğu sorunlara acaba İslâm günümüzde bir cevap bulamaz mı?» (s. 20) Bütün kitap bu sorunun çevresinde oluşup gelişiyor.

Garaudy'nin Batı'ya yönelttiği eleştirilerin ne olduğuna baktığımızda, ilk sırayı «çevre kirliliği»nin aldığını görüyoruz: «Çarpıtılmış bir tabiat anlayışı doğmuştur... Dünyayı bir çöp tenekesine çevirmeye yemin etmişiz... Frensiz bir bireyselliğin üzerinde acıma tanımayan bir insanî ilişkiler kavramı ortaya çıkmıştır... Geleceğe karşı hiç bir ümit beslemeyen bir anlayış doğmuştur.» (s. 17) «Batı insanı, tabiat, toplum ve Yaradanla olan ilişkilerinde bütün tutarlılığını kaybetmiştir. Hâkimi ve sahibi olduğunu zannettiği tabiattan uzaklaşmıştır... Bizim Batı toplumumuzda insan, Rönesans'tan beri yalnızlığa ve diğer insanlara karşı ilgisizliğe itilmiştir... Bireysellik ve egoist tutumlar, günümüzde bu toplumu rekabete dayalı pazar ekonomisinin en vahşi kapışmalarına kadar sürüklemiş, en güçsüz olanın en duygusuz olan tarafından ezilmesine yol açmıştır.» (s. 70 - 71) «Batının 'gelişme modelinin' bir 'hilkat garibesi' ve tarihi bir hastalık olduğu acaba ne zaman anlaşılacak?» (s. 98) «Çoğulculuk, kuvvetlenme ve büyüme eğilimi ve bireysellik iflâs etmiştir.» (s. 125) «Yaşadığımız dünyanın bütün problemlerinin kilit taşı işte bu noktadır... Bir problemin iki yüzü olan açlık ve silâhlanma, Batı'da hayatın anlam ve amacının bulunmayışı, hem Batı, hem Doğu'nun aynı büyüme sistemine girerek aynı 'terör dengesine' kendilerini teslim edişleri, kişilerin ve grupların şiddete başvuruşları, ülke içindeki baskı grupları... bütün bunlar Batı gelişme modelidir. Bu model gittikçe daha çok üretmek, daha hızlı üretmek, ne olursa olsun üretmek, faydalı, faydasız, zararlı, nükleer olan veya olmayan silâhlar misali öldürücü üretmek esasına dayanır. Bu model ayrıca reklâmcılık, pazarlama ve bundan daha ileri olarak sosyal eşitsizliklerin gittikçe daha fazla yaygınlaşmasına yol açan 'utanç verici rekabet' metodları ile, üretilen malların daha çok 'tüketilmesine' yöneliktir. Bu model Batı dünyasını mutluluk ve gelişmenin 'Hayat seviyesi' ve tüketimle eş değerde olduğuna inandırmıştır. Bu model dünyada yaşayan açların sefalet ve şaşkınlığını sömürmekte, sefaletten kurtulmak ve hayallerinin gerçekleşmesi için bu yola baş koymaları gerektiğini kafalarına çiviyle çakmaktadır.» (s. 234) Hıristiyanlığın «üçleme»

(teslis) inanışını reddeden İslâmda «birlik» düşüncesinin önde geldiğini vurgulayan Garaudy şu çıkarsamayı yapmaktadır: 'Tevhid', 'Birlik' ... Onun adına bütün putperest inançların kaldırılıp atıldığı kelime... Bir müslüman için ilk ve son kelime... İslâm'ın 'Allah'dan başka ilâh yoktur' şeklindeki temel ifadesi her türlü fetişizmin önünde yükselen en ulu engeldir. Bu feşitizm bizim Batı toplumlarımızda her an herşeyi karalayacak biçimde karşımızdadır: Büyüme ve gelişme fetişizmi, bilim ve teknik fetişizmi, bireysellik ve ulusallık fetişizmi, silâhlar ve ordular fetişizmi gibi... Buna benzer bütün tabular, 'kutsal' semboller ve merasimler bütünü ile hayatımızı sıkan engellerdir. İslâm 'Hayır' diyor...» (s. 251)

Şimdi bir an durup, Garaudy'nin ne dediğine ve nasıl dediğine bakalım. Yazar, Batı'yı eleştirip sorunlarına çözüm getirme savı ile ortaya çıktığına göre, bu eleştirilerini sistemli olarak kitabın bir yerinde toplamalı idi. Bunu yapmıyor. Yukarıdaki alıntıların da gösterdiği gibi, eleştiriler kitap boyunca dağıtılmış küçük adacıklar halinde. Bu eleştirileri derleyip sistemleştirmek okuyucuya kalıyor. Bu tutumu, Garaudy'nin düşünce disiplininin eksikliğine, ifade yetersizliğine ve bilgisizliğine bağlanamaz. Garaudy, bu kadar basit yanlışlar yapmayacak kadar deneyimli, bilgili ve zeki bir yazar. Garaudy'nin kitabına yöneltilecek eleştirilerden sakınmak için bu yolu tutmuş olması daha güçlü bir olasılık.

Garaudy'nin Batı kültürüne ilişkin olarak söylediklerini şöylece özetleyebiliriz: Batı'da çevre sorunları vardır; insanlar umutsuzluk, amaçsızlık, bireycilik, yabancılaşma ve bencillik içindedirler; sınıflar ve toplumlar arasında gelir dengesizliği görülmektedir; silâhlanma ve şiddete başvurma eğilimi geleceğimizi tehdit ediyor; ekonomide amaçsız bir büyüme, tüketim toplumu olma eğilimleri görülmektedir; her türlü fetişizm insan yaşamına egemen olmuştur.

Her şeyden önce, Garaudy'nin bu söylediklerinin hiç bir özgün yanı yok. Bu düşünceler, Batılı düşünürlerin ve bilim adamlarının kendileri tarafından çok uzun zamandır söyleniyor, tartışılıyor ve çözümlenmeye çalışılıyor. Garaudy'nin bunlara bir yenilik ve derinlik getirdiğini göremiyoruz. Olsa olsa, Garaudy'nin bu sorunların tartışılmasına şaşılacak bir yüzeysellik ve «saf»lık getirdiği söylenebilir. Nedenleri, sonuçları ve çözüm yolları konusunda alabildiğine değişik ve ciddi tartışmaların yer aldığı bu sorunlar, *evrensel* bir nitelik taşımakla birlikte, Garaudy'nin kaleminde sadece *Batı*'nın sorunları olarak ortaya konmuştur. Dünyada taşıdığı büyük önem nedeniyle bu sorunları Batı'ya indirgesek bile, bunların neden *Hıristiyanlıktan* kaynaklandığı hiç de açık değil. Bu sorunların bir kısmının insan doğasından, bazılarının kapitalizmden, bazılarının da endüstrileşme süreç ve sonuçlarından kaynaklandığını ileri süren yığınla çalışma ve araştırmayı görmezlikten gelen Garaudy'nin, tek neden olarak Hıristiyanlığı öne sürmesinin hiç bir inandırıcı nedeni yok.

Nihayet, bu sorunların gerçekten Hıristiyanlıktan kaynaklandığını kabul etsek bile, neden çözümün İslâmlık olduğu pek belli değil. İslâmlık, bu sorunların çözümünde kullanılacak bir inanış sistemi olarak, iki düzeyde ele alınabilir. Birinci düzey, İslâm ülkelerinin günümüzdeki durumunun örnek alınmasıdır. Alabildiğine silâhlanan, sürekli olarak birbirleri ile savaşan, «çevre kirlenmesi» diye bir sorunun adını bile duymamış olan, petrol gelirleri ile dünyanın en az çalışıp en çok tüketen toplumlarını oluşturan, sokaklarını temizlemek için İngiltere'den çöpçü getirten, bir kısmı altın Cadillac'larda dolaşırken bir kısmı açlık ve sefillik içinde yok olup giden, peçe takmayan kadınların idam cezasma çarptırıldığı, kırbaç cezasının ve işkencenin olağan sayıldığı bu ülkeler, çağdaş dünyada kime ve neye örneklik edebilir? Öyle ise günümüzdeki İslâm ülkelerini örnek olarak almak pek inandırıcı olmayacaktır. Garaudy de bunun bir dereceye kadar farkında olmalı ki (bir dereceye kadar diyorum, çünkü kitabının sonunda günümüz İslâm ülkelerinden petrol üreticisi olanları bir kurtarıcı gibi görmektedir), İslâm modelini farklı bir düzeyde ele alıyor: Tarihteki ve kuramdaki en saf ve ideal biçimi ile İslâm'ı alıp örnek diye göstermeye çalışıyor. Bu kez de çok basit ve temel bir yöntem çıkmazı ile karşı karşıya kalıyor: İnsanların günümüzde karşılaştığı gözlenen sorunları, saf bir ideal İslâm modeli ile karşılaştırmaktadır. Bu, tutarsız ve sakat bir yol. Ya İslâm idealini Hıristiyan ideali ile, ya İslâm uygulamasını Hıristiyan uygulaması ile, ya da günümüz İslâm dünyasını günümüz Batı dünyası ile karşılaştırırsınız, bunun bir anlamı ve önemi olur. Ama İslâm idealini günümüzün evrensel uygulaması ile karşılaştırmanın hiç bir anlamı yoktur. Nitelik bakımından farklı iki şeyi karşılaştırmak bizi hiç bir sağlıklı sonuca götürmez. Aynı mantıkla, inanmış bir Hıristiyan, günümüz İslâm dünyasını Hıristiyanlığın idealleri ile karşılaştırıp, «Hıristiyanlık barış dinidir, benimserseniz aranızda savaş olmaz» diye saçma bir önermede bulunabilir. Garaudy'nin bütün kitabı, böyle tutarsız bir temele oturmanın rahatsızlığını taşıyor.

Garaudy, İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük bilginlerden söz ederken İbni Haldun'u ele alıp şunları söylüyor: «Ve İbni Haldun sebepler üzerinde açıklamalı tarih bilimine temel olacak şekilde tarih metodunu geliştirdiği sırada en az Montesquieu'nun 'Kanunların Ruhu' yahut 'Romalıların büyüklüklerinin sebebi ve düşüşleri' isimli eserlerde olduğu kadar açık ve bilimsel kalmıştır.

«Batı'nın henüz olayları yazan 'vakanüvislerden' başkasını tanımadığı bir çağda İbni Haldun şunları ortaya koyuyordu: 'Olayların ayrıntılarını incelerken genel sebepler kapısından giriyor ve insanoğlunun tarihini açık bir anlatım biçimi içinde kucaklıyorum. Siyasal olayları sebepleri ve kaynakları ile kavramaya çalışıyorum. Bu malzemeyi incelerken izleyeceğimiz yol yeni bir ilmin kapısını açacaktır.» (s. 116).

Gelin görün ki, kendisi İslâm'ı incelerken, Garaudy, İbni Haldun'un çok beğendiği bu tutumu ile hiç de bağdaşmayan bir

yaklaşımı benimsiyor. İslâm olgusunu tarihsel, siyasal, toplumsal, ekonomik.... verilere oturtarak değil, «kendi içinde» açıklamaya yöneliyor. «Ekonomik, jeopolitik, askeri ve diplomatik bütün anlatımları barındıran bir bilgi deposunu sonuna kadar boşaltsanız da bir şey söylemiş sayılmazsınız... İslâmın zaferi, İslâm bir iman ve imanın üzerine yerleşmiş bir müminler topluluğu olarak düşünülmedikçe anlaşılamaz.... Böylece bütün 'Kutsal tarih' bir cins 'tarihdışı' olay şekline girmektedir.... Dünyayı ve insanı arkası kesilmeden yaratmaya devam eden kaynak devamlı yenilenerek ortaya çıkmakta, hiç bir zaman enerji kaybına uğramadan varlığını korumaktadır. Bu kendi kendine büyüme, fizik dünyasının kanunu olduğu gibi aynı zamanda insanların kendilerini kaderin ellerine bıraktıkları her devirde tarihin kanunu olmuştur... Bu hayat kaynağı, bu devamlı yaratma, insanların binlerce yıldan beri Tanrı dedikleri mutlak varlıktır,» (s. 22-23). «Hayatın genel akışı içinde hiç bir şeyin yeni olmadığı, geçmiş bir olayın sonucu olmadan hiç bir şeyin doğamayacağı önyargısına tutularak en ufak gerçek bir 'kendi kendine oluşa' hak tanımayan düşünceleri önemsemiyoruz. Dini her şeyden önce ona inananların doğrudan doğruya edindikleri tecrübe ve şahadetten hareketle inceliyoruz.» (s. 70)

Bir dini «kendi içinde» incelemek kuşkusuz ki olanaklıdır. Fakat, bu çaba sonucunda elde ettiğimiz şey, bilimden çok skolastik bir anlayışa, akıldan çok duygulara dayanır. Bu noktada Garaudy'nin rahatsızlık duyduğu söylenemez doğrusu. Akıldan çok duygulara dayandığını açıkça belirtiyor ve günümüz dünya sorunlarını çözme iddiası ile yazdığı bu kitabın bir bölümünü İslâm şiirine ayırmakta bir sakınca görmüyor. «Bütün San'atlar Camiye, Cami İbadete Götürür» başlığını taşıyan coşkulu ve şiirsel bölümdeki tipik anlatım tarzı şudur: «'Işıkla süslenmiş olan' bu sütunları görmek, ay ışığı altında parlayan çiçekleri ve açık renkleri ile bu taşlıkları seyretmek yıldızlara bir ayna çevirmek gibidir. Bu aşk titreşimleri gerçekler dünyasına iner ve orada yolcu, bu şiirin ne dilini anlayabileceğini ne de bu inancın sırrına varabileceğini düşünür. Esrarlı bir aşk dalgası onu sarar, kendine köle eder. İki dünyanın arasında yer alan Elhamra o sırada havada uçuyor gibidir. Gökyüzü ve yeryüzü arasında bu saray Müslüman san'atının en yüksek mesajını ruhlarımıza aktarır: Görünmeyen 'Tevhid' dünyasının görünebilmesi için tek çare, ona hiç bir katkıda bulunmadan ondan gelen 'işaretleri' kapabilmektir.» (s. 177-178)

Din olgusunu «kendi içinde» açıklamanın ikinci bir sorunu, böyle bir yöntemle, bütün dinlerin aynı haklılık, geçerlilik ve kabul edilirlik iddiaları ile ortaya çıkmalarıdır. Bir şeyin tek ölçüsü kendisi olursa, birini diğerinden daha üstün saymamız için hiç bir felsefi ve bilimsel nedenmiz, gerekçemiz kalmaz. İslâm'ı dünyanın kurtarıcısı olarak öne süren bir tezin böyle bir temele dayanması, ister istemez soru işaretleri ile karşılaşmasına yol açacaktır.

Nihayet, eğer bir dinin varlık nedenini ve yükselişini «kendi içinde» açıklıyorsanız, en azından kendinizle tutarlı olmak için, o dinin gerileme dönemlerini de «kendi içinde» açıklamanız gerekir. Yazarımızın tutarlı olmak gibi bir çabası ve savı olmadığı için buna pek yanaşmıyor. İslâm'ın gerilemesini açıklarken «dünyevi etkenleri» ön plana çıkarıyor: «Büyük gerilemenin dış şartları şunlardı: Doğu'da Bağdat ve Batı'da Kurtuba gibi İslâmın iki ışık kaynağı işgalcilerin saldırısına uğramıştı: 1258'de Moğollar Bağdat'ı aldılar, 1236'da Kastilya kralı Kurtuba'yı ele geçirdi, kendi vatanı yaptı.

«Ancak İslâm kültürünün bütün diğer alanlarda olduğu gibi felsefede de büyük gerilemenin bir de iç şartı vardı... İnsanlar artık yaratıcı açılmaya karşı tepki gösteriyorlardı.» (s. 162) (Neden bu tepkiyi gösterdiklerini açıklama zahmetine girmiyor.) «Hukuki formalizm ve kutsal duyguların zararına gelişen dogmatizm yüzünden zaten kış uykusuna yatmaya hazırlanan İslâm, böylece büyük durgunluk çağına girmiştir.» (s. 225) (Burada, bir açıklamadan çok bir «betimleme» söz konusu.) İslâm'ın gerilemesinden sorumlu olan «dünyevi etkenler» arasında Türkler ve Batılılar önemli bir rol oynamaktadır: «Arab kültürü Câmî'nin şiiri ve İbni Haldun'un muazzam ansiklopedisi ile son bir atılım yaptıktan sonra beş yüz yıl boyunca, önce Türk daha sonra Avrupa sömürgeciliğinin boyunduruğu altında yaşadı. Bu devir tam bir sessizlik çağıdır.» (s. 199) «Halil Mutran büyük İslâm geleneği ile yaşanan dünya arasında kalan dört karanlık yüzyılı birleştirme çabasıydı.» (s. 201) «Asırlarca Osmanlı boyunduruğu altında ezilerek düşünce ve hareket yönünden sıfıra inen bir İslâmın şimdi birden 'Modernliğe' doğru kol atması nasıl mümkün olacaktı?» (s. 226) Kısacası, İslâm kültürünü yücelten bir kitapta bile Türkler «barbarlık» suçlamasından kurtulamıyor!

Aslında Garaudy'i İslâm'a çeken, Tasavvuf'tur. «Bir İnanç Destanı: Tasavvuf» başlığını taşıyan kitabının ilk bölümünde bu açıkça görülüyor. Garaudy, Tasavvuf'un İslâm dışı kaynaklarını gözardı etmek için büyük bir çaba harcıyor: «Dolayısı ile Tasavvufu Hıristiyan mistiği yahut Hint meditasyonu ile aynı sırada görmek yanlış olur. Hiç kuşkusuz İslâm'ın yayılmasından doğan nedenlerle 'Çöl Babalarının' Hıristiyan mistiği, İskenderiye Tanrıbilimcileri ve Plotin'in yazıları, Hint felsefesi ve Budist sofuluğunun tasavvuf üzerinde etkileri olmuştur. Ancak bu karşılıklı etkilenme herkesin görüşünü derinleştirmesine yol açmış, diğer yandan Tasavvufun engin kaynakları daima Kur'an'ın gerçeğinde saklı kalmıştır.» (s. 57 - 58) Bunu izleyen pasajlarda, Tasavvuf ile Hıristiyan mistikleri arasındaki ayrımları belirlemeye çalışmasına karşın, Budizm'le hangi noktada önemli bir ayrım gösterdiğine bir tek sözcükle olsun değinmiyor! Oysa Tasavvufun kökeninde Hint felsefesinin yattığı çok ciddi bir iddiadır. Mutasavvıfların Kur'an'dan kendi görüşlerini destekleyecek yorumlar çıkardıkları doğrudur. Ancak, elektrikten atom bombasına, televizyondan jet uçağına değin geleceğe ilişkin öy-

le öngörüler, Kur'an'dan zorlama yorumlarla çıkarılmıştır ki, Mutasavvıflarında kendilerine göre bir yorum çıkarmaları doğaldır. Sünnilik gibi Kur'an'a daha yakından bağlı akımlar içinde Tasavvufun yaşamakta zorluk çekmesine, önde gelen Mutasavvıfların öldürülmesine ya da sürgün edilmesine, sonunda Tasavvufun sönüp gitmesine şaşmamak gerekir.

Tasavvuftaki insan - doğa - Tanrı birliği, insanın evrilerek Tanrısal düzeye ulaşıp onunla bütünleşmesi (enel Hak, Nirvana, panteizm,) gibi kavramlar, Garaudy'de «çevrenin korunması, insanın doğadan sorumlu olması, aşırı tüketimden kaçınması» gibi çağdaş görüşlere dönüşüyor. Garaudy'nin kavramlara böyle yeni bir içerik kazandırma çabası anlayışla karşılanabilir. Fakat, bunun için Müslüman olmasına hiç gerek yoktu sanıyorum. Budist olarak bunu çok daha inandırıcı bir biçimde yapabilirdi. (Ayrıca, bu hızla giderse gelecek on yılda Budist olmayacağını da kimse garanti edemez.)

Garaudy'nin kitabında sık sık belirttiği gibi, İslâm yeni bir din olmaktan çok, Musevi - Hıristiyan geleneğinin geliştirilmiş ve olgunlaştırılmış bir biçimi olarak anlaşılabilir; en azından kendisi bunu böyle görmektedir. Eğer Garaudy Tasavvuf olgusu üzerinde önemle durmasaydı, Müslümanlığı Hıristiyanlığın (daha doğrusu, Avrupa uygarlığının) karşısına bir karşı - tez olarak çıkarmakta güçlük çekebilirdi. Fakat, konuya Tasavvuf açısından yaklaşması bir bakıma işini kolaylaştırmaktadır. Dışa dönük, maddeci, saldırgan Avrupa uygarlığı karşısında, içe dönük, maneviyatçı ve pasifist Tasavvuf (Hint - Hıristiyan mistiği de bunun içindedir) gerçekten alternatif bir dünya görüşü oluşturabilir. Avrupa'nın gürültülü ve mücadeleci yaşamından ruhunun tatile çıkması gibi bir kaçış olmalı, Garaudy'nin yaptığı. Bireysel bir çözüm olarak mistik bir dünya görüşünün derin sessizliğine ve serinletici kuytuluğuna sığınmak istemesi anlayışla karşılanabilir. Fakat, günümüz dünyasında bu bireysel kaçışı bir ekonomik - siyasal - toplumsal proje gibi sunmaya kalkışması olacak şey değil. İçe dönük mistik akımlar günümüz dünyasında ana bir eğilim olarak uygulanma şanslarını yitirmiş gibi gözüküyorlar. (Bazı ülkelerde sınırlı etkisi olan alt - kültürler olarak gelişmeleri, bu ana çizginin geçersizliği anlamına gelmez.) Nitekim, kitabının son bölümünde pratik önermelerde bulunmaya kalkan Garaudy'nin söyledikleri, tümüyle havada kalan birer düş ürününe dönüşmektedir.

Garaudy'nin kitabına yöneltilebilecek temel eleştiriler bunlar. Ayrıca ayrıntıya ilişkin bir çok eleştiri yapılabilir. Bütün eleştirileri sıralamak için yer olmadığı gibi gerek de yok. Kitabın özüne ilişkin olmamakla birlikte önemli gözüken bir iki noktaya daha değinmek istiyorum.

Yazar, Batı'yı eleştirirken kadınlarla ilgili olarak şunları söylüyor: «Aynı şekilde altı bin yıldan beri içinde yaşadığımız toplumlar sadece 'erkekler' tarafından ve 'erkekler' için düzenlenmektedir. Yani insanlığın ancak bir bölümünün eli ile... Bu topluluğun 'Kadınları' unutulmuş yahut saf dışı edilmiştir.» (s.

19) Garaudy'nin kadınların konumunu genelde kötü bulması anlaşılabilir bir şey. Fakat İslâm aracılığı ile bu sorunu nasıl çözeceğini anlamak kolay değil. Nitekim, daha sonra şunları yazıyor: «Kur'an da Kitab-ı Mukaddes ve İncil gibi erkeğin kadın üzerinde otoritesi olduğunu kabul etmektedir. Bu eşitsizlik bütün babaerkil toplumların ortak yanıdır. Günümüzde dahi hiç bir ülkede tam olarak ortadan kalkmış değildir. (s. 87 - 88) Yazar, yetmiş sayfa önce söylediklerini unutmuş gözüküyor. Ayrıca şu basit soruları kendisine sorma zahmetine de nedense katlanmıyor: Tanrı tek hüküm koyucu olduğuna göre (s. 82), değişmekte olan ataerkil toplum yapısı karşısında ne yapmamız gerekiyor? Toplumsal değişime karşı savaşıp, kadın - erkek eşitsizliğini sürdürmeye çalışarak dindar mı olacağız; yoksa toplumla beraber İslâm hukukunun açık yargılarını değiştirip kâfirleşecek miyiz? Bunlardan hangisi olmalıdır ve olabilir?

«İslâmı geçmiş çağlar içinde değil fakat bugün, geleceği yaratacak güçlere ne gibi katkıları olabileceği açısından, yaşayan bir kuvvet olarak ele aldık» diye «Sonuç» bölümüne başlaması, eğer okuyucu ile alay etmek değilse, yazarda çok ciddi bir bellek yetersizliği bulunduğunun belirtisi olmalı. Çünkü, «Sonuç» bölümüne değin günümüz İslâm dünyasını hemen hemen hiç ele almıyor; genellikle tarihten, özellikle de Tasavvuf tarihinden söz ediyor.

Garaudy, günümüz İslâm dünyasını gene aynı «Sonuç» bölümünde ele alıyor. Buradaki en ilgi çekici önerisi, OPEC'in daha sert ve başarılı petrol boykotlarına gitmesi, Üçüncü Dünya ülkelerinin hammadde kartelleri kurarak dünya gelirinin bölüşümünden daha fazla pay almaları, bundan elde edilecek para ile de kendi sanayilerini güçlendirmeleridir. «Yatırım yapılması gereken alanlar yeni enerji konularıdır: Ziraat, hayatî kimya ve organik gübreler, sulama, ziraat veya kimya alanında faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin el attıkları yerel tabii zenginlikleri kurtarma ve işleme, tekstil'den eczacılığa kadar geleneksel teknikleri modernleştirme gibi.» (s. 241) Garaudy'nin bizlere önerdiği sanayileşme projeleri arasında ağır sanayiin bulunmamasını çevreci eğilimi ile açıklasak bile, elektronik sanayii gibi çevre sorunları yaratmayan ileri teknolojiden neden söz etmediğini anlamak zor.

Bu noktada kısaca şunlar söylenebilir: Petrol boykotunun petrol üreten bazı ülkelerle bazı Batılı petrol şirketlerinden başka kimseye yararı dokunmamıştır. Batılı ülkeler sanayi ürünlerinin fiyatlarını yükselterek karşılık vermişler, sonuçta ortaya çıkan enflasyon dalgası (bir çoğu da Müslüman olan) azgelişmiş ülkeleri boğmaya başlamıştır.

Ayrıca, bırakın bütün azgelişmiş ülkeleri, hattâ Müslüman ülkeleri, hattâ hattâ Arap ülkelerinin tümünü; az sayıda Arap ülkesinin bile bir konuda birleşip ortak hareket etmesinin ne denli zor olduğunu hepimiz gördük. «Azgelişmiş ülkelerin hammadde karteli» hiç de pratik bir öneri gibi gözükmüyor.

Fakat, bir an için bu önerinin pratik olduğunu ve gerçekleştirildiğini varsayalım. Bütün bunlarla Garaudy'nin bize bir kitap boyu anlattığı şeyler arasında bir ilişki kurmak gerçekten çok zor. Sanki Garaudy kitaptan *ayrı* bir «Sonuç» bölümü yazmak istemiş. İnsanların kartel kurup boykota gitmesi için Müslüman olmasına ve Tasavvufa inanmasına gerek olmadığı gibi, böyle bir boykotun başarıya ulaşmasının İslâm dini ve Tasavvuf açısından bir kazanım oluşturması da gerekmiyor. Petrol geliriyle zenginleşen Arap şeyhleri kendilerine altından tuvalet yaptırıyor, İran ve Irak yöneticilerinin buna bile aklı ermediği için, onlar da birbirlerini öldürüyor. (Bu insanlar İslâma inanmayan kişiler olsa, insan belki Garaudy'e hak verebilir. Fakat, petrol gelirini böylece harcayıp giden bu kişilerin hepsi de çok iyi birer Müslüman olduğunu, ülkelerini İslâmî ilkelere göre yönettiklerini ileri sürüyorlar). Kısacası, insan daha zengin olunca daha dindar olmadığı gibi, daha iyi niyetli ve daha iyi yürekli de olmuyor.

Ayrıca, kapitalist Batı toplumları kullandığı zaman eleştirilen «kartel, boykot» gibi tatsız yöntemleri Recâ Cârûdî (Roger Garaudy) gibi iyi bir sofinin önermesi hiç de hoş kaçmıyor. İnsan bu kitabı okuyunca, «çağımızda Mutasavvıf olmak için bile petrol gerekiyor» diye düşünüyor ister istemez.

Sayı 1 Ekim/Kasım/83

7 Korkut Boratav, TÜRKİYE'DE POPÜLİZM : 1962-76 DÖNEMİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR
19 Seyfettin Gürsel, OSMANLI TOPLUMSAL YAPISI VE KAPİTALİZM
37 İlber Ortaylı, OSMANLILARDA İLK TELİF İKTİSAT ELYAZMASI
45 Şehmus Güzel, 1908 GREVLERİ : İKİ RAPOR
51 Sina Akşin, 1919 YILINDA ULUSAL HAREKETTE İHTİLALCİ BİLİNÇ
61 Yılmaz Akyüz, JOAN ROBINSON : BİR DEVİR TARİH Mİ OLUYOR?
71 Uygur Kocabaşoğlu, «CESARETİ SINIRSIZ» OLANLARA «DUR» DEMEK (O.Ş. Gökyay)
77 Halil Berktay, PİRENNE ÜZERİNE NOTLAR (H. Pirenne)
87 Şirin Tekeli, ÇAĞDAŞ EVLİLİĞİN ORTAÇAĞ KÖKENLERİ (G. Duby)
100 Hasan Ersel, BİR SÖMÜRÜ KURAMI ÜZERİNE (J. Roemer)

Sayı 2 Aralık/Ocak 1983 - 84

7 Yakup Kepenek ve Oktar Türel, TÜRKİYE EKONOMİSİNİN 1980'Lİ YILLARI VE GELECEĞİ
37 Zafer Toprak, ÖNEMLİ BİR YASA : ÖLÇÜLER KANUNU (1931)
45 A. Gürhan Fişek, TÜRKİYE'DE KADIN İŞÇİLER VE SAĞLIK SORUNLARINA GENEL BAKIŞ
55 Ümit Hasan, ANAHANLIK VE "MODERN" ANTROPOLOJİNİN ÇIKMAZI : GODELİER ÖRNEĞİ
63 Mehmet Gündüz, GRAMSCİ, İDEOLOJİ, İKTİDAR
83 Nuri Karacan, "TÜRKİYE'DE POPÜLİZM : 1962-76" ÜZERİNE BİR NOT
89 Semih Lim, BİR "ELEŞTİRİ"NİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ
93 Mete Tunçay, DOĞAN AVCIOĞLU'NUN ARKASINDAN
97 İlber Ortaylı, TÜRK - OSMANLI TARİHİYLE İLGİLİ İKİ ULUSLARARASI KONGREDEN İZLENİMLER
101 Hikmet Özdemir, BİR İLK YAPIT : TÜRKİYE'NİN DÜZENİ
109 İrvin C. Schick Ertuğrul A. Tonak BATI GÖZLÜGÜYLE TÜRKİYE : ÜÇ YENİ KİTAP

Sayı 3 Şubat/Mart/84

6 Nurkut İnan, SIKIYÖNETİM KANUNUNA GÖRE KAMU PERSONELİNİN GÖREVİNE SON VERİLMESİ
32 Sungur Savran, "BREZİLYA MUCİZESİ" ÜZERİNE
48 Nail Satlıgan, DEĞER BÜYÜKLÜKLERİNİN BELİRLENMESİ ÜZERİNE : FİLOLOJİK BİR DENEME
68 Donald Quataert, REJI, KAÇAKÇILAR VE OSMANLI HÜKÜMETİ
86 Haldun Gülalp, POPÜLİZM KAVRAMI ÜZERİNE
92 "AKDENİZ BÖLGESİNDE ALTERNATİF STRATEJİLER" KOLLOKYUMU ÜZERİNE NOTLAR
95 Atilla Eralp, ULUSLARARASI İŞBÖLÜMÜ AZGELİŞMİŞLİĞİ AÇIKLAR MI?
108 Uygur Kocabaşoğlu, "OSMANLI TARİHİ" YAZARLARINI YAZMAK

Sayı 4 Nisan/Mayıs/84

5 İskender Gökalp, EKONOMİDE DÜZENLEME KAVRAMI
20 Sungur Savran, YENİ LİBERALİZM, AZGELİŞMİŞ KAPİTALİZM, DEVLET
33 Nedim Gürsel, NÂZIM HİKMET VE HALK MASALLARI
52 Mehmet Genç, XVIII. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ VE SAVAŞ
62 Korkut Boratav, Gündüz Ökçün, Şevket Pamuk, OSMANLI ÜCRETLERİ VE DÜNYA EKONOMİSİ. 1839 - 1913
77 Korkut Boratav, POPÜLİZM ÜZERİNE BAZI EK NOTLAR
81 Nuri Karacan, YİNE POPÜLİZM ÜSTÜNE
84 Ümit Hassan, «İLK DEVLET» NEYE YARAR?
99 Halil Berktay, BİZİM «TARİH BİLİNCİ»MİZ NE DURUMDA?
109 İoanna Kuçuradi, BİR TOPLUMBİLİMLERİ «SÖZLÜĞÜ»
111 BİZE GELEN YAYINLAR

Sayı 5 Haziran/Temmuz/84

7 Taner Timur, BATI İDEOLOJİSİ, IRKÇILIK VE ULUSAL KİMLİK SORUNUMUZ
31 Gülnur Savran, SİVİL TOPLUMUN ELEŞTİRİSİ
50 Ayşe Trak, GELİŞME İKTİSADININ GELİŞMESİ : KURUCULAR
62 İbrahim Balcı, «BOYNUZ» SİMGESİNİN EVRİMİ
66 Muhteşem Kaynak, OSMANLI DEMİRYOLLARINA BİR BAKIŞ
86 Mehmet Genç, TABLOLAR VE KAYNAKLAR
94 Yavuz Cezar, BİR GARİP «ELEŞTİRİ»!
97 Halil Berktay, «İNTİHAL»DEN DE ÖTE
102 M. Ali Ağaoğulları, DEVLETSİZ OLMAK YA DA OLMAMAK
110 Kudret Emiroğlu, REFORMASYON, OSMANLILAR, KAFKASLAR

Sayı 6 Ağustos/Eylül

5 Feroz Ahmad, 1914 - 1915 YILLARINDA İSTANBUL'DA HİNT MİLLİYETÇİ DEVRİMCİLERİ
17 Yılmaz Akyüz, FAİZ VE ENFLASYON ÜZERİNE
45 Oğuz Oyan, DIŞ TİCARETTE LİBERALLEŞMENİN TARİHSEL ÖĞRETİLERİ
70 Ayşe Trak, AZGELİŞMİŞ ÜLKE AYDINLARI VE GELİŞME SORUNU
83 Korkut Boratav, GÜNEY KORE «MODELİ» ÜZERİNE
87 Şevket Pamuk, İSTİKRAR PAKETİ Mİ, YAPI DEĞİŞİKLİĞİ Mİ?
91 Yakup Kepenek, İKTİSATTA AT OYNATMAK
94 Türker Alkan, ROGER GARAUDY İMAN PEŞİNDE